

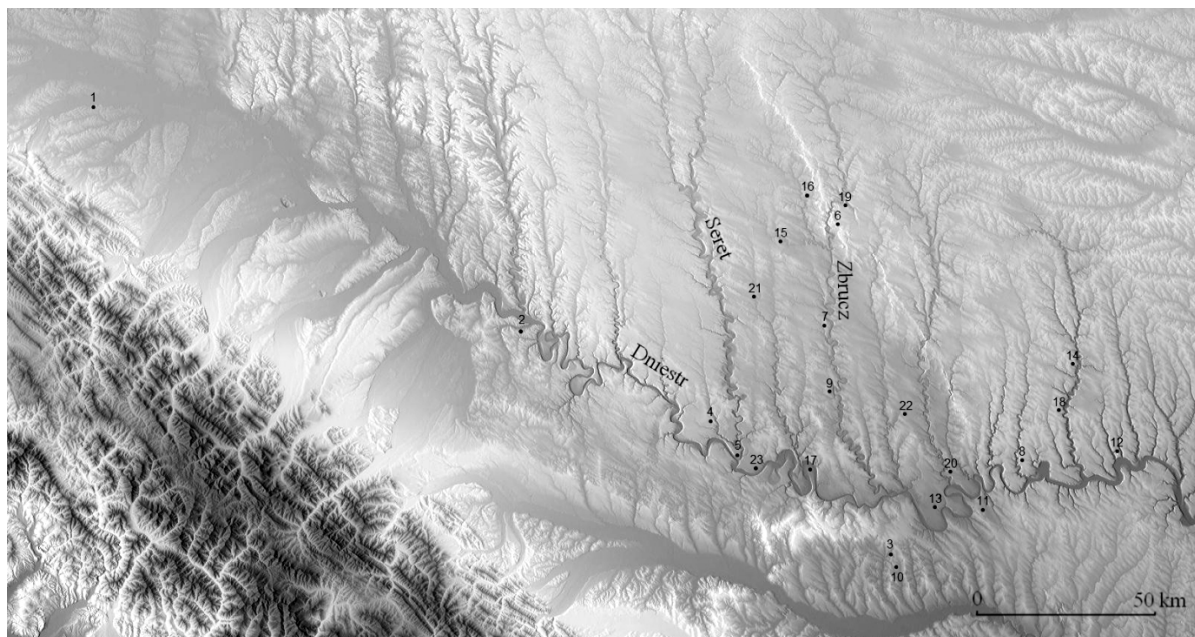
Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2012. Вип. 16. С. 160–189.

Janusz KOWALSKI-BIŁOKRYŁY

CHRONOLOGIA GRUPY ZACHODNIOPODOLSKIEJ SCYTYJSKIEGO KRĘGU KULTUROWEGO

Uwagi wstępne

Celem niniejszego artykułu są badania nad chronologią grupy zachodniopodolskiej. W pierwszej kolejności wydzielonych zostało kilkadziesiąt zespołów zwartych. Kryterium wyboru tego, a nie innego zespołu była ilość oraz jakość znajdujących w nim zabytków. W zespołach znalazły się zabytki zaliczane do kultury wczesnoscytyjskiej.

Ryc. 1. Mapa przedstawiająca lokalizację miejscowości, w których znaleziono zespoły wydzielone dla niniejszej pracy: 1 – Bikiv; 2 – Bratišiv; 3 – Dolinâni; 4 – Duplis'ka; 5 – Gorodok; 6 – Īvahniŋci; 7 – Kocūbinčiki-2; 8 – Kolodiivka; 9 – Kragłe; 10 – Kruglik; 11 – Lenkivci; 12 – Loëvci; 13 – Malinivci; 14 – Min'kivci; 15 – Miškoviči; 16 – Novosiłka; 17 – Perebikivci; 18 – Sokilec'; 19 – Spasiivka; 20 – Šutniivci; 21 – Švajkivci; 22 – Teklívka; 23 – Zozulinci.

Fig. 1. Map with localization of sites where complexes of finds analyzed at this article were found: 1 – Bykiv; 2 – Bratysliv; 3 – Dolynjany; 4 – Duplys'ka; 5 – Gorodok; 6 – Ivahnivtsi; 7 – Kotsjubynchyky-2; 8 – Kolodiivka; 9 – Krugle; 10 – Kruglyk; 11 – Lenkivtsi; 12 – Loevtsi; 13 – Malynivtsi; 14 – Myn'kivtsi; 15 – Myshkovychi; 16 – Novosilka; 17 – Perebykivtsi; 18 – Sokilets'; 19 – Spasivka; 20 – Shutnivtsi; 21 – Shvajkivtsi; 22 – Teklivka; 23 – Zozulyntsi.

Zespoły, w których znaleziono zabytki wczesnoscytyjskie, lecz które nie posiadały ziemnych nasypów w postaci kurhanów oraz zespoły o niepewnym pochodzeniu nie były uwzględnione w niniejszej pracy. W kolejnej części omówione zostaną poszczególne zabytki pochodzące z zespołów zwartych. Priorytetem będzie tu znalezienie analogii do innych zabytków znajdujących w starożytnej Scytii, co być może z kolei pomoże określić chronologię danego zespołu. Kolejnym krokiem po tym jak już zostanie wyznaczona chronologia poszczególnych przedmiotów znalezionych pod nasypem kurhanu, będzie próba wyznaczenia “średniej” daty zespołu na podstawie znalezionych w nim zabytków¹. Po tym jak zostaną wyznaczone daty dla poszczególnych zespołów, będzie można określić

¹ W danej części omówione zostaną tylko te przedmioty które “coś” wnoszą do badań nad chronologią grupy zachodniopodolskiej.

chronologię bezwzględną grupy zachodniopodolskiej. Potwierdzeniem lub zaprzeczeniem wyników pochodzących z dokonanej analizy będzie tabela przedstawiająca współwystępowanie zabytków.

Historia oraz stan badań nad chronologią grupy zachodniopodolskiej

Początkiem badań nad chronologią grupy zachodniopodolskiej można uznać czas, w którym ukazała się praca profesora T. Sulimirskiego pt. *“Scytowie na zachodnim Podolu”*. Jest to pierwsza i jak na razie jedyna monografia na temat omawianej grupy. W monografii zebrano wszystkie wiadomości na temat grupy do roku 1936, w tym wiadomości na temat chronologii. T. Sulimirski wydzielił 2 fazy rozwoju grupy zachodniopodolskiej starszą oraz młodszą. Do starszej fazy, datowanej w ten czas na VI–V w. p. n.e., profesor zaliczył kurhany w których znajdowane były amfory przypominające typy przedscytyjskie (ornamentowane, czarne, wyświecane), czerpaki, zbliżone kształtem do naczyń wysockich, charakterystyczne czerpaki z guzowatą naroślą miały pojawić się pod koniec tej fazy. Przedmiotami metalowymi charakterystycznymi dla owej fazy miały być zwierciadła z ornamentowanym uchwytem, gwoździowane zausznice, halsztackie szpile ze spiralnie zwiniętą główką i in. Młodszą fazę badacz datował na IV–II w. p. n.e., miała się ona charakteryzować zubożeniem materiału znajduwanego w kurhanach. Znajdowane czerpaki to wyłącznie te z wysokim uchem. Pojawiające się w młodszej fazie naczynia toczzone na kole nazywane były naczyniami celtyckimi. W tej fazie miały zniknąć zausznice gwoździowane [Sulimirski, 1936, s. 29–33].

W czasach powojennych ważną kwestią stało się wyjaśnienie pochodzenia celtyckiej ceramiki T. Sulimirskiego, znajduwanej w kurhanach grupy zachodniopodolskiej. W miejscowości *Kruglik* G. Smirnova wraz z typowym inwentarzem kultury wczesnoscytyjskiej znalazła naczynia toczzone na kole, co automatycznie obaliło teorię jakoby Celtowie mieliby jakiś wpływ na obecność toczzonej ceramiki w kurhanach kultury scytyjskiej [Смирнова, 1968; 1999].

Powojenne badania nad chronologią grupy zachodniopodolskiej łączą się z badaniem chronologii całej kultury scytyjskiej. Ważnym było tutaj podzielenie przez G. Kossaka kultury wczesnoscytyjskiej na trzy fazy. Badacz próbował “wyjść” na niezależne źródła pochodzące z Bliskiego Wschodu, lecz za słowami I. Medvedskiej: *“ta część pracy okazała się najmniej dopracowaną”* [Медведская, 1992, c. 86]. Wspomniana badaczka zajęła się tym zagadnieniem w swej pracy. Dokonała analizy archeologicznej oraz historycznej. Wyznaczyła zabytki charakterystyczne dla poszczególnych faz i sprecyzowała ramy chronologiczne kolejnych faz. Dla RSK–1 wyznaczono daty 725/715–690/680 r. p. n.e., dla RSK–2 – 690/680–650 r. p. n.e., dla RSK–3 – 650–600 r. p. n.e. [Медведская, 1992; Могилов, 2003, c. 131]. Odpowiedzią na artykuł I. Medvedskiej była praca S. Polina [1996]. Badacz zajął się chronologią wyznaczonych faz rozwoju kultury wczesnoscytyjskiej. Niezmienioną została wyłącznie data przejścia od RSK–2 do RSK–3, czyli połowa VII w. p. n.e. Początek RSK–2 przesunięty został na koniec VIII w. p. n.e., RSK–1 przesunięto w głąb VIII w. p. n.e., natomiast koniec RSK–3 przesunięty został do 625/650 r. p. n.e. [Полін, 1996, c. 119–121]. Wspomniany system będzie użyty do wyznaczenia chronologii grupy zachodniopodolskiej.

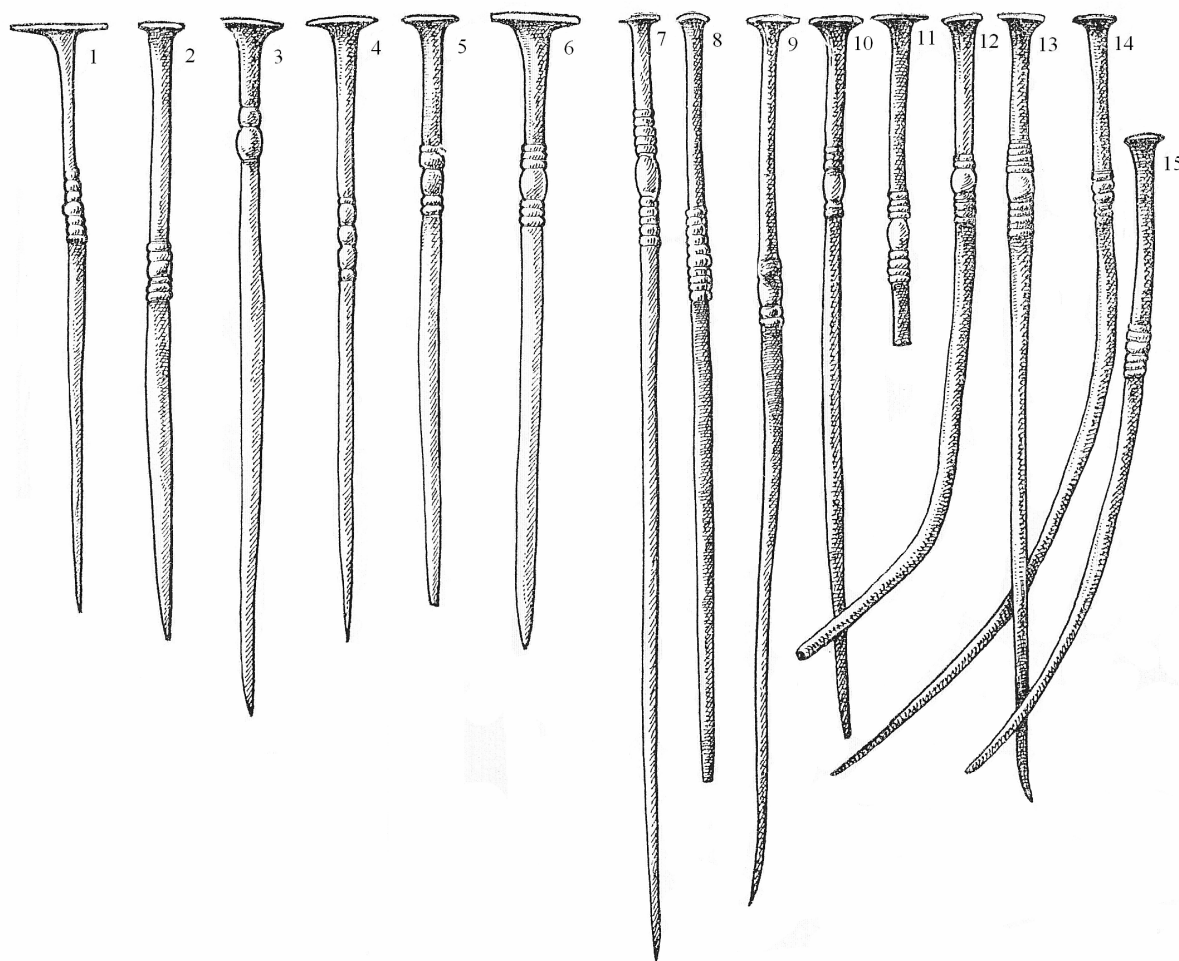
W roku 1993 ukazał się artykuł G. Smirnowej *“Pamâtniki Srednego Podnestrov’â v hronologičeskoj sheme Ranneskifskoj kul’tury”*. Była to bezpośrednia odpowiedź na pracę I. Medvedskiej [1992]. Niektóre zespoły grupy zachodniopodolskiej przed publikacją obydwu artykułów były synchronizowane z zespołami z terenu kultury scytyjskiej. I. Medvedska w swej pracy zmienia datowanie niektórych przewodnich zespołów kultury scytyjskiej. Między innymi zmieniona została chronologia zespołu ze *Starszej Mogiły*. Z danym zespołem synchronizowany był zespół z *Perebykiwców* k. № 2 grupy zachodniopodolskiej. G. Smirnova przeanalizowała zabytki pochodzące z danego kurhanu i doszła do wniosku, że zespół z miejscowości *Perebikivci* k. № 2 nie jest współczesny zespołowi ze *Starszej Mogiły*. W artykule badaczka poruszyła chronologię jeszcze kilku zespołów takich jak: *Kruglik* k. № 1, *Lenkivci* k. № 1, zespoły z cmentarzyska kurhanowego w *Dolinianach* [Смирнова, 1993].

W roku 2010 ukazała się praca M. Bandriwskiego: *“Pam’âtki Seredn’odnistrovs’koï (Zahîdnopodîl’s’koï) grupi rann’ozalîznogo vîku v central’noëvropejs’kîj hronologîčnij škâlî ta*

problemi periodizacji". W niej autor przeanalizował szereg zabytków grupy zachodniopodolskiej. Na podstawie tej analizy wyznaczone zostały 3 główne fazy rozwoju grupy:

- Pierwsza – 4 ćwierć VIII–1 ćwierć VII w. p. n.e.
- Druga – 2 ćwierć VII–3 ćwierć VII w. p. n.e.
- Trzecia – 4 ćwierć VII–1 ćwierć VI w. p. n.e.

Każda z nich dodatkowo podzielona została na wczesną oraz późną [Бандрівський, 2010, табл. 2]. Poszczególne fazy odpowiadają podziałowi okresu halsztackiego wg M. Trachsila [2004].

Ryc. 2. Szpile z tzw. ornamentem na "dżdżownicę": 1 – Żurovka k. № 447; 2 – Kurilovka k. № 73; 3–5 – Lihačevka; 6 – Zapadnoe Bel'skoe grodzisko; 7 – Ivahnovcy k. № 1; 8 – Gerasimovka k. № 1; 9 – Trahtemirov; 10 – Pastyrskoe grodzisko; 11 – Žurovka k. № ?; 12 – Grišency osada; 13 – miejsce znaleziska nieznane; 14 – Kievskaa gubernia; 15 – okolice Ržiševa [wg Петренко, 1978, табл. 1].

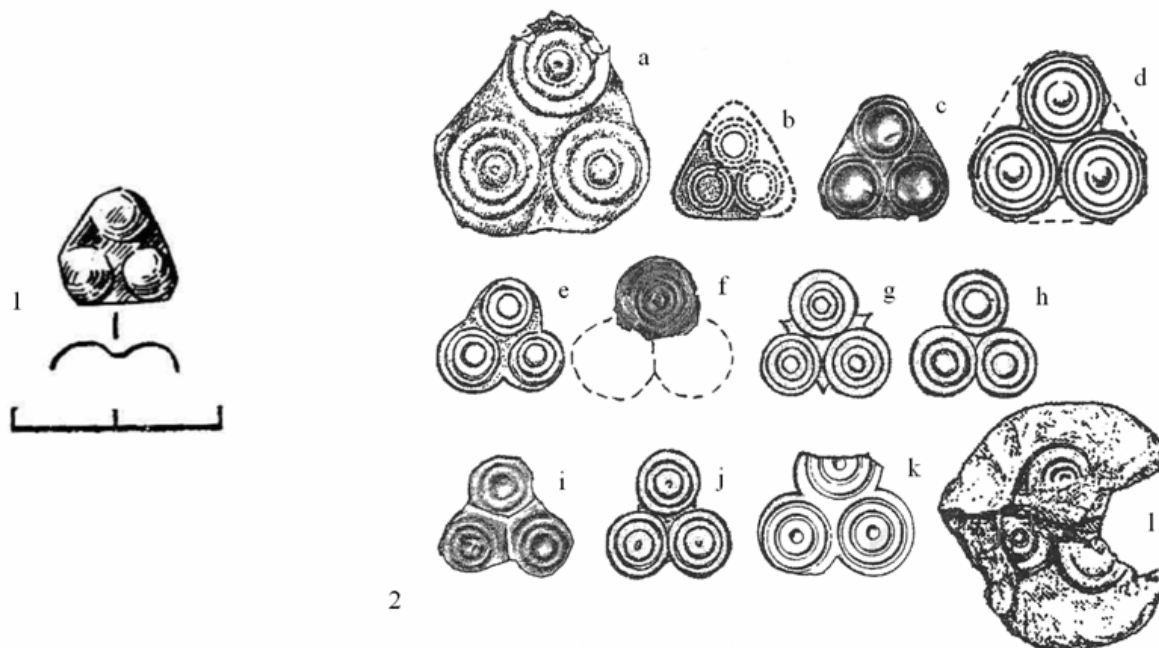
Fig. 2. Hairpins with so-called "ornamentation": 1 – Zhurovka barrow № 447; 2 – Kurilovka barrow № 73; 3–5 – Likhachevka; 6 – Zapadnoe Bel'skoe hill-fort; 7 – Ivanivtsi barrow № 1; 8 – Gerasimovka barrow № 1; 9 – Trahtemirov; 10 – Pastyrskoe hill-fort; 11 – Zhurovka barrow № ?; 12 – Gryzentsi settlement; 13 –place of founding unknown; 14 – Kiev gubernia; 15 – Zhesiv suburbs [wg Петренко, 1978, табл. 1].

Analiza ważniejszych przedmiotów z zespołów zwartych²

W zespołach grupy zachodniopodolskiej (np. *Īvahnivci k. № 1, 3, Malinivci № 4*) znajduwane są szpile posiadające specyficzny ornament. Przedmioty te posiadają żłobienia w postaci pierścieni, w środkowej części ornamentu znajduje się jeden szerszy pierścień (ryc. 2). Najliczniejsza część szpil pochodzi z terenu prawobrzeżnej grupy. Szpile te ornamentem prawdopodobnie były stylizowane na

² Przedstawione tu zostaną tylko te najbardziej istotne dla chronologii grupy zachodniopodolskiej.

dżdżownicę – węższe pierścienie odpowiadają metamerii (segmentom), a jeden szerszy pierścień – siodełku (clitellum) bezkręgowca. M. Daragan [2010] wspomina o pewnym horyzoncie znalezisk ze środkowego Naddnieprza, Północnych Włoch i Północnej Słowenii, w którym znajdowane były szpile z omawianym stylizowaniem. Szpile, złote blaszki stanowiące część nakryć głowy oraz szereg zabytków miały być częścią inwentarza należącego niegdyś do księżniczek/kapłanek. Epizod ten badaczka datuje na HaC2–HaD1, czyli 2 połowę VII–początek VI w. p. n.e. lub RSK–3 wg I. Medvedskiej [Дараган, 2010, c. 103].

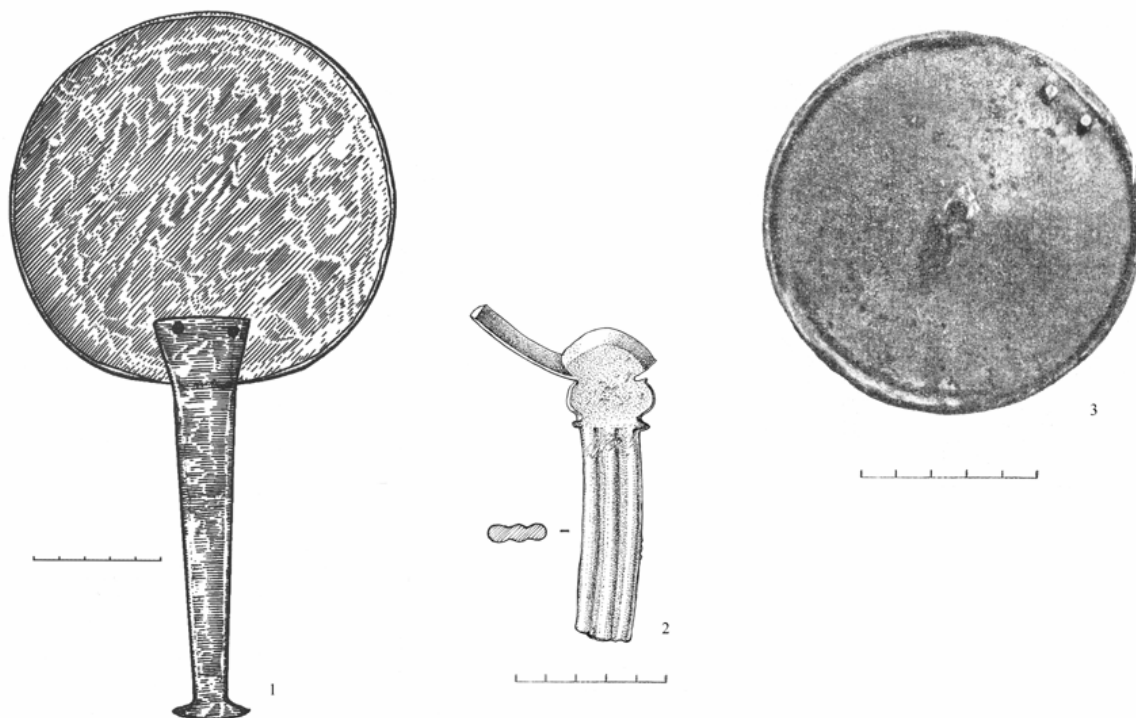
Ryc. 3. Złote blaszki oraz forma odlewnicza: 1 – Dolinâni k. №2 [wg Смирнова, 1977 a]; 2: a – Marčenkí k. № 1; b – Glevaha; c – Sinâvka k. № 100; d – Bobrica k. № 35; e – Popovka k. № 13; f – Ivankoviči; g – Vladimirskoj; h – Žurovka k. № 407; i – Prusy k. № 13; j – Osnâgi k. № 2; k – Hallstatt p. 505; l – grodzisko Taraša [wg Фялко, 2006]; 2 – bez skali.

Fig. 3. Golden plates and casting form: 1 – Dolynjany b. №2 [by Смирнова, 1977 a]; 2: a – Marchenki b. № 1; b – Glevaha; c – Sinjavka b. № 100; d – Bobrytsja b. № 35; e – Popivka b. № 13; f – Ivankovychi; g – Vladimirskoj; h – Zhurovka b. № 407; i – Prusy b. № 13; j – Osnâgi b. № 2; k – Hallstatt g. 505; l –Tarascha hill-fort [by Фялко, 2006]; 2 – without scale.

Pomocną w uściśleniu chronologii jednego z zespołów jest blaszka znaleziona pod nasypem kurhanu № 2 w miejscowości *Dolinâni* (ryc. 3, 1). Ozdoba, bo taką funkcję należy jej przypisać, wykonana została ze złotej blaszki. Posiadała niewielki rozmiar (1,1 x 1,1 cm). Prawdopodobnie przy pomocy matrycy został odcisnięty na niej wzór w postaci trzech okręgów [Смирнова, 1977 a, c. 34]. Jest to, jak na razie, jedyny przedmiot tego typu pochodzący z terenu grupy zachodniopodolskiej. O wiele częściej ozdoby te spotykane są w kurhanach Środkowego Naddnieprza. Znamy je między innymi z następujących miejscowości: *Glevaha*, *Sinâvka* k. № 100, *Popovka* k. № 13, *Žurovka* k. № 407. E. Fialko [2006] na podstawie analizy zespołów, w których znajdowane były trójkątne złote blaszki, dochodzi do wniosku, że w kobiecych pochówkach służyły one za zdobnicze elementy nakryć głowy (np. *Bobrica* k. № 35). Natomiast w męskich pochówkach miałyby zdobić gliniane naczynia (np. *Glevaha*). Morfologicznie omawiane ozdoby badaczka dzieli na 3 typy, które są skutkiem ewolucji w czasie. Pierwszy z nich posiada kształt trójkąta, na którym odcisnięto 3 okręgi. Następnie blaszki tracą kształt geometrycznej figury – kąty jej są bardziej zaokrąglane, lecz pozostawiana jest niewielka przestrzeń pomiędzy okręgami. Trzeci typ – są to już tylko blaszki posiadające kształt trzech kółek. Ozdoby te datowane są na 2 połowę VII–1 połowę VI w. p. n.e. [Фялко, 2006, c. 61–63, 65–67]. Najbardziej zbliżone do znaleziska z miejscowości *Dolinâni* są blaszki ze wspomnianego

już zespołu *Sinâvka* k. № 100, datowanego na RSK–3 wg I. Medvedskiej [Медведская, 1992, табл. 1]. Są to wczesne ozdoby tego typu (typ I). Idąc tym tropem blaszkę z kurhanu № 2 z miejscowości *Dolinâni*, należy datować na początek RSK–3, czyli na 3 ćw. VII w. p. n.e. [Медведская, 1992; Полін, 1996].

Jak wyżej wspomniano M. Dragan [2010] na podstawie analizy między innymi wczesnoscytyjskich pochówków znad Środkowego Naddnieprza, grupy dolejskiej (Słowenia), grupy Este (Pn Włochy), pochówków węgierskich, dochodzi do wniosku, że w okresie HaC2/HaD1 istniał horyzont, który charakteryzował się występowaniem między innymi omawianych wyżej ozdobnych blaszek, szpil ze stylizowaniem na dżdżownicę [Dragan, 2010]. Sądząc po inwentarzu z zespołu *Dolinâni* k. № 2 (groty strzał, płytki od pancerza) pochowany w nim został mężczyzna, a więc blaszkę tę nie należy łączyć z nakryciem głowy, a raczej ze zdobnictwem ceramiki [Фіалко, 2006, с. 64–66].

Ryc. 4. Zwierciadła pochodzące z grupy zachodniopodolskiej: 1 – Bratišiv k. № 5 [wg Kuznecova, 2010]; 2 – Kocûbinčiki k. № 1 [wg Бандрівський, 2009]; 3 – Lenkivci k. № 1 [wg Мелюкова, 1953].

Fig. 4. Mirrors discovered at the sites of Western-Podolian group: 1 – Bratyshiv b. № 5 [by Kuznecova, 2010]; 2 – Kotsjubynchyky b. № 1 [by Бандрівський, 2009]; 3 – Lenkivtsi b. № 1 [by Мелюкова, 1953].

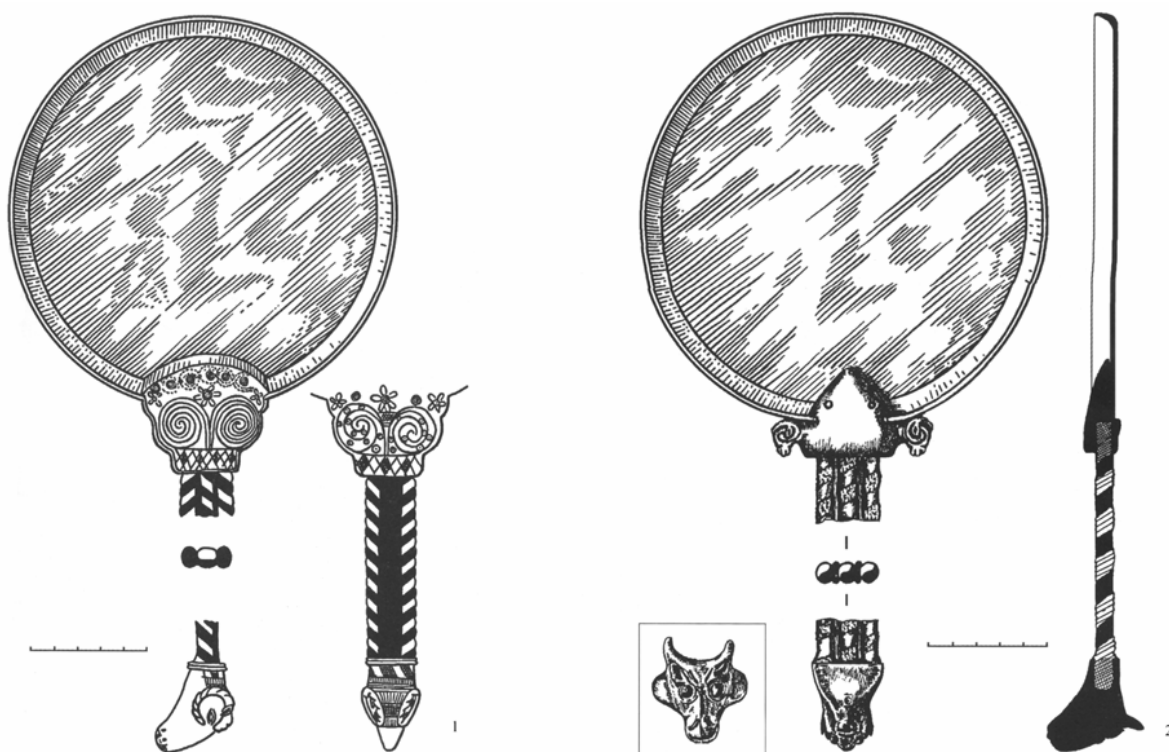
Brązowe zwierciadło znalezione w miejscowości *Lenkivci* (ryc. 4, 3) pod nasypem kurhanu 1 należy do zwierciadeł II klasy/I oddziału/I rodzaju wg typologii T. Kuzniecovej [2002]. Zwierciadła te posiadają centralny oraz boczny uchwyt. Oba typy uchwytów nie były pierwotnym zamysłem ich twórców. Początkowo był tylko jeden – centralny, w czasie użytkowania przymocowano boczny uchwyt. Ma o tym świadczyć spłaszczony brzeg wyrobu w miejscu, gdzie znajdował się boczny uchwyt. Do naszych czasów zachował się³ jedynie centralny, po bocznym uchwycie zostały tylko nity. Z terenu Scytii dany rodzaj zwierciadła znany jest z miejscowości *Zaharejkova Mogila* k. № 1, z poza Scytii zwierciadło pochodzące z terenu Rumunii z miejscowości *Aûd* pochówek № 5 [Кузнецова, 2002, с. 139–142]. Zwierciadła z centralnym uchwytem są wyznacznikiem okresu RSK–2, który datuje się na koniec VIII–1 połowę VII w. p. n.e., występują one również w przejściowym okresie RSK–2 – RSK–3 [Медведская, 1992; Полін 1996, с. 120]. Zwierciadła z bocznym uchwytem datowane są dopiero na okres RSK–3. G. Smirnova uważa, że obecność bocznego uchwytu na zabytku z miejscowości *Lenkivci* nie musi definiować go typologicznie jako zwierciadła z bocznym uchwytem.

³ W stanie fragmentarycznym.

Badaczka uważa, że po utracie centralnego, najprostszym zabiegiem było mocowanie bocznego uchwyty [Смирнова, 1993, с. 106–107].

Brązowe zwierciadło zostało znalezione w kurhanie № 5 w miejscowości *Bratišiv* (ryc. 4, 1). Jest to przedmiot zaliczany do zwierciadeł II klasy/II oddziału/1 grupy/VII typu/I rodzaju/1 wariantu wg typologii T. Kuzniecovej [2010]. Uchwyt z dyskiem połączono przy pomocy dwóch nitów. Potrójne dzielenie uchwyty uważa się za wpływ sztuki greckiej. Brak analogii danego zabytku w Scytii. Podobny przedmiot znany jest natomiast z kurhanu w miejscowości *Komlod* w Rumunii [Кузнецова, 2010, с. 17, 20].

Z kurhanu № 1 w miejscowości *Kocûbinčiki* (ryc. 4, 2) pochodzi brązowy fragment uchwyty zwierciadła wraz z odcinkiem krawędzi dysku. Trzon posiadał trójębrową postać. Znaleźisko miało nieco zakrzywioną oś, autor wykopaliśk twierdzi, że było to skutkiem kontaktu z ogniem [Бандрівський, 2009, с. 37]. Jak w poprzednim przypadku, brak kompletności zabytku przysparza trudności w określeniu przynależności typologicznej. Podobne ukształtowanie górnej części uchwyty oraz trójębrowy trzon mają zwierciadła zaliczane do II klasy/II oddziału/1 grupy/I typu/I rodzaju/2 wariantu wg typologii T. Kuzniecovej [2002]. Z danego “typu” najbliższe jest znaleźisko z miejscowości *Makfalva* [Кузнецова, 2002, табл. 84]. Uchwyt zwierciadła jest zwieńczony schematyzowaną postacią kotowatego drapieżnika. Fragment uchwyty “pasuje” również do zwierciadła II klasy/II oddziału/1 grupy/III typu/I rodzaju/3 wariantu, z pochówku № 8 w *Olbii* [Кузнецова, 2002, табл. 106]. Uchwyt zwierciadła jest zwieńczony głową barana. Jednak tego rodzaju zwierciadła częściej posiadają pięcioebrowy trzon. Opisane zabytki zaliczane są do zwierciadeł-pater, tak również należy zaklasyfikować znaleźisko kurhanu № 1 w miejscowości *Kocûbinčiki*.

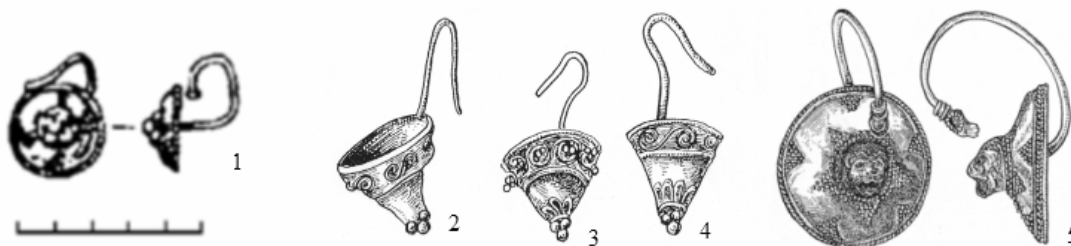
Ryc. 5. Zwierciadła pochodzące z grupy zachodniopodolskiej: 1 – Bratišiv k. № 2 [wg Sulimirski, 1936]; 2 – Šutnivci k. № 1 [wg Кузнецова, 2010].

Fig. 5. Mirrors discovered at the sites of Western-Podolian group: 1 – Bratyshiv b. № 2 [by Sulimirski, 1936]; 2 – Shutnivtsi b. № 1 [by Кузнецова, 2010].

Do nietypowych zwierciadeł należą dwa zabytki znalezione na terenie grupy zachodniopodolskiej. Jednym z nich jest zwierciadło pochodzące z kurhanu № 2 w *Bratyszowie* (ryc. 5, 1), zaliczone do zwierciadeł II klasy/II oddziału/5 grupy/II podgrupy/IV typu/II rodzaju/1

wariantu wg typologii M. Kuzniecovej [2010]. Jest to zwierciadło z bocznym uchwytem. Dysk posiada podwyższony brzeg. Przy pomocy brązowej oraz żelaznej taśmy wykonano trójżebrowy trzon uchwyty. Górna część uchwyty została zdobiona naśladownictwem kapitelu jońskiego, na którym przedstawiono rozetki oraz figury geometryczne⁴. Uchwyt został zwieńczony głową barana. Zdaniem badaczki ze względu na woluto-kształtne zakończenie uchwyty, zwierciadło to zostało wykonane przez rzemieślnika z tracko-iliryskiego kręgu [Кузнецова, 2010, c. 189, 197].

Bardzo zbliżonym zabytkiem do wyżej opisywanego jest zwierciadło pochodzące z kurhanu № 1 w miejscowości *Šutnìvcì* (ryc. 5, 2). Wg typologii M. Kuzniecovej [2010] zabytek ten zalicza się do II klasy/II oddziału/5 grupy/II podgrupy/IV typu/II rodzaju/2 wariantu [Кузнецова, 2010, c. 197–198]. Tak jak wyżej opisywane, również to zwierciadło posiadało trójżebrowy trzon uchwyty, uformowany przy pomocy brązowej oraz żelaznej taśmy⁵. Cechą odróżniającą go od zwierciadła wyżej opisanego jest obecność albo brązowych pręcików po dwa z każdej strony, wypełniających przestrzeń pomiędzy żebrami trzonu, albo obecność dwóch brązowych płytek, które wypełniały przestrzeń pomiędzy trzema prętami trzonu. W górnej części uchwyty uformowano dwie baranie głowy, zwrócone w przeciwnym kierunku. Uchwyt zwieńczono głową bydlę rogatego. Przy pomocy dwóch nitów uchwyty połączono z dyskiem posiadającym nieco podwyższony brzeg. Trzon posiadający splecioną brązową oraz żelazną taśmę, ze względu na różne właściwości obu metali, był wykonany prawdopodobnie poprzez oddzielne nagrzanie do różnych temperatur obydwu taśm. Zabieg ten powodował wyrównanie twardości brązu oraz żelaza, co nie prowadziło do niepotrzebnej deformacji półwyrobu. Wg autorów wykopalisk na trójżebrową postać uchwyty, tak jak na kształt rękojeści między innymi miecza z *Kelermeskiego kurhanu*, datowanego na przełom VII/VI w. p. n.e., który również posiadał trójżebrowy kształt, miała wpływ wczesnoscytyjska tradycja. Rękojeść tego krótkiego miecza również jak w przypadku „naszych” zwierciadeł była wykonana przy pomocy taśmy, tylko w tym przypadku użyto złota. Badacze w ślad za B. Šramko [1984] uważają, że tego typu produkcja jest kontynuacją kimeryjskich bimetalicznych mieczy, zdecydowana większość których datowana jest na VII–początek VI w. p. n.e. [Гуцал, Гуцал, 2009a, c. 129–130, 132–133]. Po badaniach laboratoryjnych metalu [Ольговский, 1992], okazało się, że zwierciadła tego typu należy łączyć z warsztatami Scytii, co automatycznie „odrywa” je od warsztatów greckich w Olbii oraz dat z nią związanych.

Ryc. 6. Zausznice wykonane ze złota: 1 – *Perebikivci* k. № 2 [wg Смирнова, 1979]; 2 – *Volkovcy* k. № 4/p. № 4; 3 – *Aksûtincy* k. № 3; 4 – *Romenskij uezd*; 5 – *Emčiha* [wg Петренко, 1978]; 2–5 bez skali.

Fig. 6. Golden ear-decoration (zaushnytsja): 1 – *Perebykivtsi* b. № 2 [by Смирнова, 1979]; 2 – *Volkovtsi* b. № 4/p. № 4; 3 – *Aksjutyntsi* b. № 3; 4 – *Romenskij uezd*; 5 – *Emchiha* [by Петренко, 1978]; 2–5 without scale.

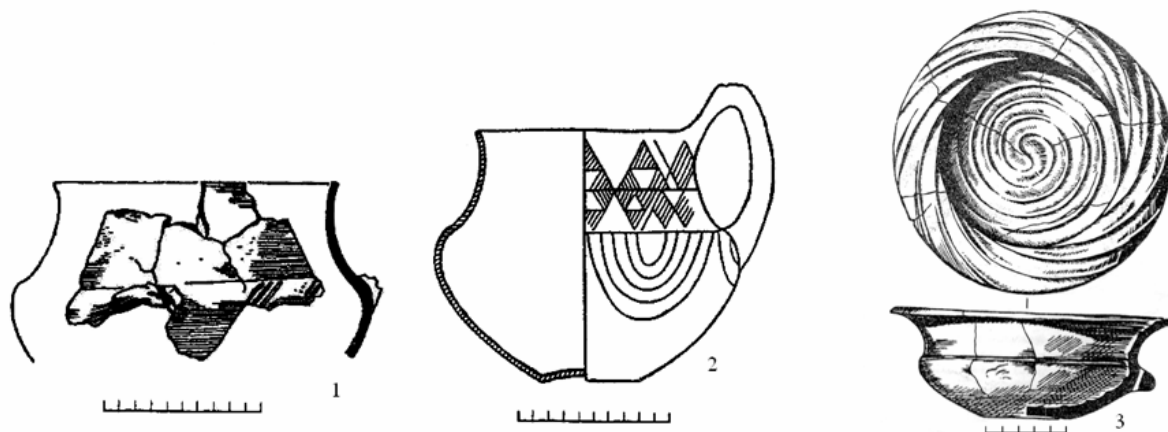
Zausznica znaleziona w miejscowości *Perebikivci* k. № 2 (ryc. 6, 1) jest znaleziskiem nietypowym dla grupy zachodniopodolskiej. Posiada ona gwoździową tarczke. Wykonana została ze złota bądź z elektronu. Środek tarczki ozdobiony został pięcioma „ziarnami” granulacji, które tworzą piramidkę. Brzeg tarczki prawdopodobnie ozdobiony został metodą filigranu – jeszcze jeden cienki pasek otaczał piramidkę w środku. Podobny motyw granulacji spotykany jest w stożkowatych zausznicach typu VI (ryc. 6, 2–4) wg V. Petrenko [1978]. Sądząc po kształcie nóżki, wyroby te

⁴ Okręgi, romby.

⁵ Żelazo w ten czas ceniono wyżej od brązu. Były to jedne z pierwszych przedmiotów, do zdobnictwa których użyto żelazo. Zwierciadła z całym żelaznym uchwytem prawdopodobnie należy uznać za późniejsze [Гуцал, Гуцал, 2009 a, c. 131].

użytkowane były prawdopodobnie jako kolczyki. Zdobnictwo i kształt tarczki oraz nóżki artefaktu z *Perebikivców* zbliżony jest najbardziej do typu II wg V. Petrenko [1978]. Do tego typu zaliczono parę zausznic wykonaną ze złota, znalezioną w miejscowości *Emčiha* (ryc. 6, 5). W środku tarczki przedstawiono głowę lwa, otoczka w kształcie pięcioramiennej gwiazdy wykonana została metodą granulacji. Koniec nóżki zwieńczoną wizerunkiem barana. Jest to para zausznic pochodzenia greckiego z VI w. p. n.e. [Петренко, 1978, c. 24, 27–28; Смирнова, 1979, c. 50]. Zausznica pochodząca z zespołu w *Perebikivciach* wykonana została przez greckiego rzemieślnika, bądź przez rzemieślnika, który doskonale był osnajmiony z greckim rzemiosłem jubilerskim. W Ermitażu G. Smirnowa znalazła podobną zausznicę, która wcześniej znajdowała się w Odessie. Niestety nie pochodzi ona z zespołu zwartego – nie można stwierdzić dokładnej chronologii [Смирнова, 1993, c. 114–115].

Do nietypowych czerpaków znajdujących w grupie zachodniopodolskiej zalicza się naczynie z zespołu w miejscowości *Lenkivci* (ryc. 7, 2). Jest to cienkościenny czerpak, posiadający wysoką szyjkę, która zdobiona została ornamentem w postaci trójkątów oraz rombów. Poniżej największej wydętości brzuśca znajdują się kanelury w postaci łuków. Czerpak ten posiadał wystające ponad naczynie uszko. A. Melûkova, która prowadziła wykopaliska, informuje o bliskości danego czerpaku do naczyń kultury łużyckiej, bądź kultury wysockiej [Мелюкова, 1953, c. 64]. Nie zgadza się z tą opinią O. Terenożkin, a w ślad za nim M. Bandriw's'kij, który temu naczyniu znajduje analogie w lasostepowej kulturze scytyjskiej Środkowego Naddnieprza [Тереножкин, 1965, c. 31]. Lwowski badacz datuje czerpak na 1 ćw. VII w. p. n.e. [Бандрівський, 2010, c. 84–86]. Niekompletne naczynie z kurhanu № 5 z miejscowości *Perebikivci* (ryc. 7, 1) wykazuje podobne cechy do wyżej opisywanego naczynia. Również jak naczynie z *Lenkiviec* posiadało podobne profilowanie. Zdobiony został ukośnymi rytami w postaci 3 linii [Смирнова, 1979, c. 57].

Ryc. 7. Ceramika lepiąca ręcznie pochodząca z kurhanów grupy zachodniopodolskiej: 1 – *Perebikivci* k. № 5 [wg Smirnova, 1979]; 2 – *Lenkivci* k. № 1 [wg Мелюкова, 1953]; 3 – *Kruglik* k. № 1 [wg Смирнова, 1993].

Fig. 7. Ceramic from barrows of Western-Podolian group: 1 – *Perebikivtsi* b. № 5 [by Smirnova, 1979]; 2 – *Lenkivtsi* b. № 1 [by Мелюкова, 1953]; 3 – *Kruglyk* b. № 1 [by Смирнова, 1993].

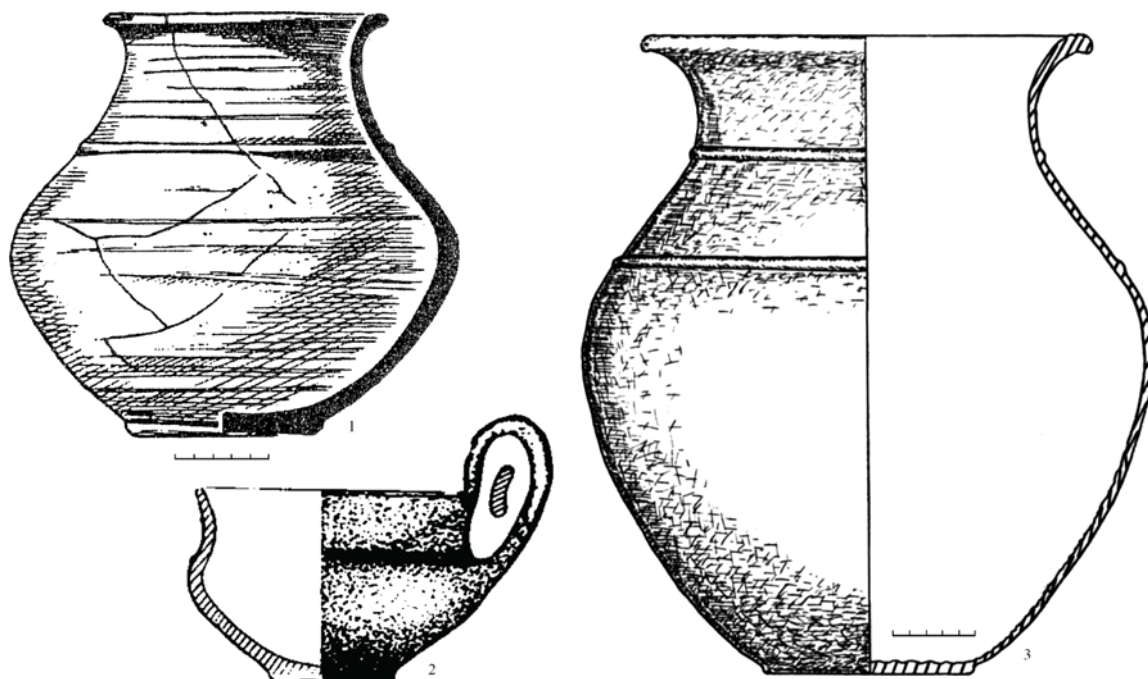
Jedna z mis o wywiniętym na zewnątrz wylewie, pochodząca z kurhanu № 1 w miejscowości *Kruglik* (ryc. 7, 3), posiadała wewnątrz naczynia spiralnie rozchodzące się od dna kanelury. Misa ta należy do typu *Ferigile*, nazwana na cześć eponimicznego cmentarzyska, na którym znajdują się naczynia tego typu. G. I. Smirnowa w ślad za A. Vulpe skłonna je przyporządkować misę z *Kruglika* do 1–2 ewentualnie 3 kombinowanego typu inwentarza na cmentarzysku w *Ferigile*. Najnowsza chronologia 1–2 grupy cmentarzyska to 650 r.–2 połowa VII w. p. n.e., 3 grupy to koniec VII w. p. n.e., możliwe przełom VII/VI w. p. n.e. [Смирнова, 1993, c. 109–110].

Szara toczona ceramika, znana z terenu grupy zachodniopodolskiej, pierwotnie, czyli w czasach sprzed drugiej wojny światowej, interpretowana była jako ceramika celtycka. Wg badaczy właśnie Celtowie mieli się przyczynić do upadku kultury scytyjskiej na zachodnim Podolu, a znaleziska

naczyń toczonych na kole z kurhanu № B z miejscowości *Novosilka* (Nowosiółka Grzymałowska) oraz z kurhanu № 1 z *Serwtyniec* miały być tego bezpośrednim dowodem [Sulimirski, 1936, s. 82–83, 93–95]. Dopiero wykopaliska w *Krugliku*, podczas których wraz z typowym materiałem wczesnoscytyjskim znaleziono amforę toczoną na kole (ryc. 8, 1), zmusiły badaczy do sprawdzenia chronologii naczyń toczonych pochodzących z zachodniej Scytii [Smirnova, 1968]. Wtedy też wysunięto teorię na greckie pochodzenie technologii toczenia ceramiki. Zgodnie z nią, ludność grupy zachodniopodolskiej miałaby się nauczyć toczenia ceramiki pod wpływem greckich kolonistów, którzy od połowy VII w. p. n.e. zakładali kolonie na wybrzeżu Północnego Nadczarnomorza.

J. Chochorowski [1996] w ślad za G. Smirnową uważa, że ceramika toczona na kole w kulturze Vekerzug wykazuje podobne cechy stylistyczne do tej sprzed upowszechnienia się koła garncarskiego. Tak samo jak w kulturze Vekerzug, zachodniopodolska ceramika toczona na kole, miałaby powstać na podstawie starszych tradycji środowiska kultury Gáva-Holihłady [Chochorowski, 1996, s. 121].

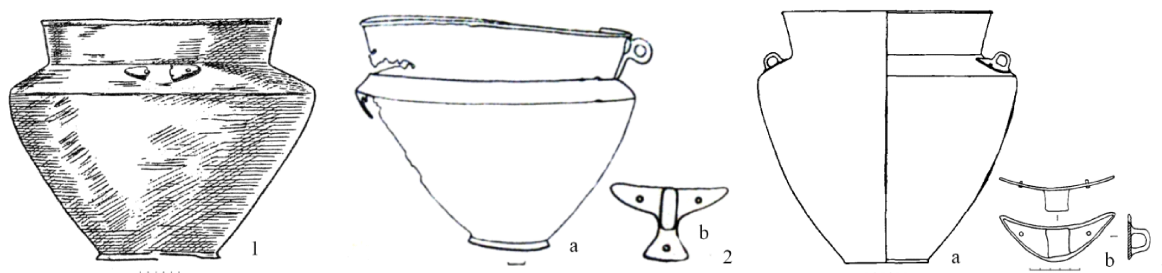
Ryc. 8. Szara toczona na kole ceramika grupy zachodniopodolskiej: 1 – *Kruglik* k. № 1 [wg G. Smirnova, 1993]; 2 – *Šutnìvcì* k. № 3 [wg A. Гуцал, B. Гуцал, 2009], bez skali; 3 – *Teklívka* k. № 3 [wg Гуцал, 2008].

Fig. 8. Gray ceramic of Western-Podolian group: 1 – *Kruglyk* b. № 1 [by G. Smirnova, 1993]; 2 – *Shutnìvtsì* b. № 3 [by A. Гуцал, B. Гуцал, 2009], without scale; 3 – *Teklívka* b. № 3 [wg Гуцал, 2008].

Ceramikę toczono z drobno wyszlamowanej gliny. Naczynia powstawały na płaskim dnie. W końcowej fazie produkcji naczynia były wyświecane. Wydziela się kilka typów. Pierwszym z nich zwany jest typem “*Kruglik*”, jest to amfora o łagodnym esowatym profilu. Na brzuścu lub na szyjce posiada prosty plastyczny walek. Fragmenty tego typu naczyń stanowią najliczniejszą część ceramiki toczonej znajduwanej na osadach wczesnoscytyjskich (np. *Dolínâni*). Są to naczynia nazwane przez T. Sulimirskiego [1936] “lateńskimi”. Z zespołów zwartych wydzielonych dla niniejszej pracy naczynia takie, oprócz omawianej już amfory, znalezionej w kurhanie № 1 w miejscowości *Kruglik*, znane jest z kurhanu № 3 w miejscowości *Teklívka* (ryc. 8, 3). Drugim typem naczyń są czepaki, które na osadach znajduwane były wyłącznie w fragmentarycznym stanie. Czepak toczony na kole znany jest z kurhanu № 3 z miejscowości *Šutnìvcì* (ryc. 8, 2). W skład ceramiczny naczyń toczonych wchodziły również misy, pozostałości po których znaleziono na osadach w *Ivane-Puste* oraz *Zalíssâ* [Смирнова, 1999, c. 53].

Jak już wspomniano wyżej, umiejętność toczenia naczyń ludność z nad Środkowego Dniestru zaczerpnęła u kolonistów greckich. Najwcześniejszymi znanymi koloniami są osady na wyspie Berezan' założone w latach 647/646 lub 646/645 p. n.e. [Chochorowski, 1996, s. 122]. Szarą toczoną ceramikę z archaicznych obiektów wymienionych osad charakteryzuje wysoka jakość (dobry wypał oraz wyświecanie). Z osad znanych jest wiele form naczyniowych. Cechą wspólną dla naczyń z wyspy Berezan' oraz naczyń typu "Kruglik" jest nieco pogrubiony, a następnie poziomo ścięty wylew. Od czasu kolonizacji do czasu pojawienia się w grupie zachodniopodolskiej pierwszych naczyń toczonych na kole, powinien być minąć jakiś czas. Technologia ta pojawiła się prawdopodobnie nie wcześniej niż w 4 ćw. VII w. p. n.e. [Смирнова, 1999, c. 47, 54–55]. Datę tą można uznać za *terminus post quem* dla zespołów grupy zachodniopodolskiej, w których znaleziono szarą toczoną na kole ceramikę.

W literaturze przedmiotu istnieje tendencja doszukiwania się innych dróg trafienia technologii toczenia ceramiki niż ta "od greków". M. Kaśuba i O. Levickij [2009] wskazują na możliwe trafienie tej idei na tereny Środkowego Naddniestrza bezpośrednio poprzez barbarzyńskie środowisko wschodnich Bałkanów, Dobrudży. Badacze motywują taką teorię podając przykład z X–IX w. p. n.e., gdy wczesne zapinki łukowate-węzełkowe pojawiwszy się w świecie Egejskim, w krótkim czasie rozprzestrzeniają na tereny Wschodnich Bałkan, Dolnego Dunaju, Mołdawii, aż nad basen Siretu [Кашуба, Левицкий, 2009, c. 257, рис. 4]. Przeczy tej teorii rozdarcie chronologiczne pomiędzy szarą toczoną ceramiką Wschodniej Rumunii (*Kurteni*) oraz najstarszymi zespołami z toczoną ceramiką ze Środkowego Naddniestrza [Смирнова, 1999, c. 55–56].

Ryc. 9. Brązowe klepane situle: 1 – Kruglik k. № 1 [wg Смирнова, 1993]; 2 – Repâhowata Mogiła [wg Ольговский, 1987]; 3 – Ciplieevskij Kut k. № 7 [wg Пьянков, 2006].

Fig. 9. Bronze riveted situle: 1 – Kruglyk b. № 1 [by Смирнова, 1993]; 2 – Repahovata Mogyla [by Ольговский, 1987]; 3 – Ciplieevskij Kut b. № 7 [by Пьянков, 2006].

Rzadkim typem znalezisk z terenu grupy zachodniopodolskiej są metalowe naczynia. Z tej perspektywy interesującymi zespołami są znaleziska z kurhanu № 1 w miejscowości *Kruglik* oraz z kurhanu № 1 z miejscowości *Švajkijci*. W pierwszym z tych zespołów znaleziono brązową situlę (ryc. 9, 1). Situla, posiada stożkowaty kształt, ostre przejście ku cylindrycznej szyjce. Wyklepana została z cienkiej miedzianej blachy. Posiada niską pierścieniową stopkę. W górnej części pomiędzy ostrym załomem brzuśca, a szyjką znajdowały się dwie ataszce, niestety utracone jeszcze w starożytności. Do czasu gdy S. Ol'govs'kij [1987] nie zrekonstruował zniszczonej, pochodzącej z *Repâhowatej Mogiły* (ryc. 9, 2) situli, znalezisko z *Kruglika* nie posiadało analogii. Po badaniu składu chemicznego situl właściwych oraz ataszki obu znalezisk, okazało się że skład chemiczny jest zbliżony. Naczynia posiadały podobne śladowe ilości ołowiu (Pb). Pozostałości po ataszce na naczyniu z *Kruglika* posiadało bardzo zbliżony kształt do tego z *Repâhowatej Mogiły*, ataszce te jednak zlokalizowane były pod wylewem naczynia, a nie jak w poprzednim przypadku w górnej części brzuśca. S. Ol'govs'kij podważa teorię na greckie pochodzenie tej situli i stwierdza, że należy ją łączyć z bisko-wschodnimi wyprawami przez Kaukaz. Zespół z *Repâhowatej Mogiły* należy datować na drugą połowę VII–1 ćwierć VI w. p. n.e., mieści się on w ramach RSK–3 wg I. N. Medvedskiej i późniejszych korelacjach S. V. Polina [Ольговский, 1987; Медведская, 1992, табл. 1; Смирнова, 1993, c. 110; 1999, c. 47; Полін, 1996]. Situlę posiadającą bardzo zbliżony kształt do omawianych wyżej, z ataszami umieszczonymi w tym samym miejscu co na naczyniu z *Kruglika*, znaleziono w kurhanie № 7 w miejscowości *Ciplieevskij Kut* (ryc. 9, 3) w północno-zachodnim Kaukazie. Nasyp

kurhanu przykrywał 2 pochówki oraz 3 obiekty. Situla znaleziona została w obiekcie № 3. A. P'ankov twierdzi, że obiekty № 1–3 znalezione pod jednym nasypem można uznać za jednoczesowe i datuje je na podstawie greckiej ceramiki na koniec VII – początek VI w. p. n.e. [П'янков, 2006, с. 27–29].

Datowanie wydzielonych zespołów zwartych

Kurhan № 1 w miejscowości *Bikiv* zbadany został w roku 2002. Był to najdalej na zachód wysunięty zespół grupy zachodniopodolskiej, 200–300 km od zwanego rozlokowania kurhanów w basenie Środkowego Dniestru [Махнік та ін., 2003, с. 543]. Znalaziono w nim 4 groty strzał, topór bojowy, 2 spirale, 2 zawieszki binoklowate, 2 paciorki, nóż oraz czerpak. Ozdoby binoklowate występują w całym okresie halsztackim i nie pozwalają na uściślenie chronologii. Topór datowany jest na VI w. p. n.e. [Львівська, 1961], niestety typologia tych przedmiotów pochodzi sprzed 50 lat i możliwe, że zaszły jakieś zmiany w ich chronologii⁶. Groty strzał znalezione w zespole datowane są na koniec VII–początek VI w. p. n.e. [Махнік та ін., 2003, с. 542], tak też prawdopodobnie należy datować cały zespół.

Tabela 1

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Bikiv*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.			
	1 połowa		2 połowa		1 połowa		2 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć
groty strzał								
topór bojowy							→	
spirale binoklowate	←						→	

Kurhan № 2 w miejscowości *Bratišiv* zbadany został w roku 1932. Znalaziono w nim następujące przedmioty: 9 grotów strzał, grot włóczni, zwierciadło z bocznym uchwytem, 2 zausznice, 2 paciorki, 2 szpile, kamienną osełkę, nóż oraz naczynia ceramiczne. Zwierciadła z bocznym uchwytem charakterystyczne są dla okresu RSK–3 [Медведская, 1992]. Grot włóczni powszechnie występuje od początku VII w. p. n.e. [Мелюкова, 1964, с. 36–38]. Zausznice, pochodzące z zespołu, wcześniej datowane były na VI w. p. n.e. [Петренко, 1978, с. 21], teraz zespoły, w których są znajdujące datowane są na RSK–2 – RSK–3 [Медведская, 1992]. Groty strzał synchronizowane są z zabytkami znalezionymi w kurhanie № 406 w miejscowości *Žurivka*, który teraz datowany jest na RSK–2 [Медведская, 1992; Бандрівський, 2010, с. 96–97]. Wnioskując z materiału datującego, zespół pochodzący z miejscowości *Bratišiv* k. № 2 należy datować na połowę wieku VII p. n.e.

Tabela 2

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 2 w miejscowości *Bratišiv*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		połowa	2 połowa	1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	VII w.	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć
groty strzał								
grot włóczni								→
zwierciadło								→
zausznicze								

Zespół z kurhanu № 4 w miejscowości *Bratišiv* pozyskany został w 1934 roku. Znalaziono w nim szereg przedmiotów, które jednak nie pozwalają uściślić chronologii. Są to: zwierciadło z bocznym uchwytem, szpila, paciorki ze zwiniętej taśmy, paciorek z szarej masy, 2 naczynia ceramiczne, kamienna misa, blaszka oraz igiełka. Jedynym przedmiotem, który może datować dany kompleks, jest zwierciadło z bocznym uchwytem. Zwierciadła z bocznym uchwytem są wyznacznikiem okresu RSK–3 [Медведская, 1992]. T. Kuzniecova [2002, с. 204–205], przedmioty

⁶ Aktualnie w Instytucie Archeologii UR powstaje rozprawa doktorska poświęcona tej grupie zabytków.

wykonane w tym stylu określa jako najwcześniejsze. Zwierciadła o trójkątnym uchwycie znane są jeszcze z kilku zespołów grupy zachodniopodolskiej (*Bratišiv* k. № 2, *Kocubinički* k. № 1, *Šutnivci* k. № 1). Dla wszystkich tych zespołów proponowana jest data połowa 3 ćwierć VII w. p. n.e., tak też prawdopodobnie należy datować zespół z kurhanu № 4 w miejscowości *Bratišiv*.

Tabela 3

Przedmiot datujący z kurhanu № 4 w miejscowości *Bratišiv*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
zwierciadło						

Kurhan № 5 w miejscowości *Bratišiv* zbadany został w roku 1932. Znalezione w nim sporo przedmiotów kultury wczesnoscytyjskiej, jednak niewiele z nich pozwala na określenie bliższej chronologii. Do zespołu należy 7 grotów strzał, grot oraz tok włóczni, zwierciadło z bocznym uchwytem, fragment szpili, paciorek, wisiorek, pierścioneł, nóż oraz 4 naczynia ceramiczne. Zwierciadła z bocznym uchwytem datowane są dopiero od początku RSK-3 [Медведская, 1992, s. 90]. Groty strzał, wśród których znalazły się 2 dwuliściaste (romboidalny + laurolistny), 3 trójlściaste, 2 trójkątne można synchronizować z grotami pochodzącymi z *Kelermechskich* kurhanów [Полін, 1987, c. 18, рис. 1; 1996 c. 120]. M. Bandrivs'ki [Бандрівський, 2010, c. 100–101] omawiany kurhan datuje na ostatnią ćw. VII w. p. n.e. Prawdopodobnie należy go datować na drugą połowę VII w. p. n.e., być może bardziej wiarygodną datą jest 3 ćw. VII w. p. n.e.

Tabela 4

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 5 w miejscowości *Bratišiv*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						
zwierciadło					→	

Kurhan № 2 w miejscowości *Dolinâni* zbadany został w roku 1970. Był to największy kurhan spośród wszystkich należących do jednego skupiska. Znalezione w nim 13 grotów strzał, około 150 żelaznych płytek od pancerza, złotą blaszkę, 2 fragmenty ozdoby z otworami oraz 2 naczynia ceramiczne. Złota blaszka posiada analogie w kurhanach z basenu Środkowego Dniepru i datowana jest na RSK-3 [Дарган, 2010]. Płytki pancerza spotykane są od końca VII w. p. n.e. [Черненко, 1968, c. 25–27]. Natomiast groty wykazują cechy charakterystyczne dla późniejszego okresu – 2 grupy chronologicznej [Смирнова, 1993, c. 111–112] wg A. Melûkovej [Мелюкова, 1964]. Jak wyżej wspomniano, koniec 1 grupy chronologicznej zalega się z początkiem 2 grupy [Полін, 1987], na ten właśnie czas należy datować groty strzał znalezione w omawianym zespole, jak i cały zespół, czyli na 1 ćw. VI w. p. n.e.

Tabela 5

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 2 w miejscowości *Dolinâni*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						
płytki pancerza					→	
złota blaszka						

Kurhan № 4 w miejscowości *Dolinâni* zbadany został w roku 1972. Inwentarz, który znajdował się pod nasypem kurhanu, był dosyć ubogi. Znalezione w nim trójkątne groty strzał, żelazne

strzemionokształtne wędzidła, fragment trzpienia szpili, nóż, fragmenty 2 naczyń, nieokreślony żelazny fragment. Żelazne strzemionokształtne wędzidła w kulturze scytyjskiej wg I. Medvedskiej [1992, c. 87] pojawiają się dopiero na etapie RSK–2. Być może w grupie zachodniopodolskiej zabytki te występują dopiero od końca tego okresu, ponieważ najstarszy zespół z miejscowości *Lenkivci* z tego typu wędzidłami datowany jest właśnie na koniec RSK–2. O. Mogilov [2008, c. 98–99] pojawienie się żelaznych strzemionokształtnych wędzideł datuje na połowę VII w. p. n.e. – przełom RSK–2/RSK–3. Archaiczny grot strzały, który znaleziony został w omawianym zespole, posiada analogie w większości zespołach, w których znajdują się dane wędzidła – *ĭvahnivci* k. № 2, *Lenkivci* k. № 1, *Novosilka* (*Nowosiółka Grzymałowska*) k. № C, *Perebikivci* k. № 2. Podsumowując, omawiany zespół należy datować na koniec RSK–2 – RSK–3, być może należy go ograniczyć wyłącznie do RSK–3.

Tabela 6

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 4 w miejscowości *Dolinâni*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
grocik strzały						
wędzidło					→	

Kurhan № 1 w miejscowości *Duplis'ka* zbadany został w roku 1883 [Sulimirski, 1936]. Znaleziono w nim takie przedmioty: 11 grotów strzał, topór bojowy, para brązowych strzemionokształtnych wędzideł oraz żelazny nóż. Wędzidła tego typu występują w całym okresie RSK [Медведская, 1992]. Z grupy zachodniopodolskiej znana jest jeszcze jedna para tego typu, znaleziona na osadzie w *Zalesiu* [Ганина, 1984]. Groty strzał pochodzące z zespołu synchronizuje się z grotami z *Repâhovatej Mogily 1*. Zespół ten jest datowany na fazę przejściową RSK–2 – RSK–3 [Медведская, 1992, табл. 1; Бандрівський, 2010]. Smukły topór bojowy wg M. Bandrivs'kiego [2010, c. 99] należy synchronizować z toporem pochodzącym z zespołu № 1 w miejscowości *Švajkivci*, który jest datowany na początek RSK–3. Na ten czas prawdopodobnie należy datować również i zespół z miejscowości *Duplis'ka* k. № 1.

Tabela 7

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Duplis'ka*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
topór bojowy								
brązowe strzemionokształtne wędzidła	←							→

Kurhan № 1 w miejscowości *Gorodok* zbadany został w roku 1934. Znaleziono w nim takie przedmioty jak: 11 grotów strzał (wszystkie trójkątniaste), drewniany kołczan, zwierciadło z bocznym uchwytem, szpila, nóż, kubek oraz fragmenty innej ceramiki [Sulimirski, 1936, s. 68–69]. Niezwykłym zjawiskiem, jakie zaistniało w zespole, jest fakt znalezienia w zestawie kołczanowym wyłącznie trójkątniastych grotów strzał. Nie powtórzyło się to w żadnym z innych zespołów grupy zachodniopodolskiej. Jak twierdzi A. I. Melûkova [1964]: „...trójkątniaste groty strzał występują w I grupie chronologicznej lecz nie są one dominujące” [Мелюкова, 1964, c. 19]. Koniec I grupy chronologicznej wyznaczony został na 1 ćw. VI w. p. n.e. [Полін, 1987], prawdopodobnie na krótki czas po tym należy datować groty pochodzące z omawianego zespołu. Zwierciadła z bocznym uchwytem, datowane są dopiero na RSK–3 [Медведская, 1992, c. 90]. Omawiany przedmiot odlany został z brązu, następnie przy pomocy 3 nitów, dysk połączony został z żelaznym uchwytem [Бандрівський, 2010, c. 103]. A. Gucal i V. Gucal [Гуцал А., Гуцал В., 2009] stwierdzają, że zwierciadła z bocznym uchwytem wykonane z żelaza są młodsze od zwierciadeł posiadających trójębrowy uchwyt wykonany z połączonych żelaznej oraz brązowej taśmy [Гуцал А., Гуцал В.,

2009, c. 131]. Proponowaną datą dla zespołu № 1 z miejscowości *Gorodok* jest 1 połowa VI w. p. n.e., możliwe 2 ćw. VI w. p. n.e.

Tabela 8

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Gorodok*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.			VI w. p.n.e.				
	1 połowa	2 połowa		1 połowa	połowa	2 połowa		
	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	VI w.	3 ćwierć	4 ćwierć
groty strzał								
zwierciadło						→		

Kurhan № 1 w miejscowości *ĭvahnivci* zbadano w 1900 roku. Znalezione w nim następujące przedmioty: 7 grotów strzał, grot włóczni, 2 zausznice, szpilę, 2 amfory (w tym 1 typ Villanova), misę. Wg M. Bandrivs'kiego [2010] naczynie typu Villanova oraz jeszcze jedna amfora, charakterystyczna dla HaC1–HaC2, wraz z wczesnymi grotami strzał, pozwalają zespół № 1 z miejscowości *ĭvahnivci* datować dość wcześnie. Wspomniana ceramika zbliżona jest do ceramiki z późnego horyzontu osady w *Neporotovo* [Бандрівський, 2010, c. 90]. Reszta przedmiotów pochodzących z zespołu nie pozwala na sprecyzowanie daty w obrębie kultury wczesnoscytyjskiej. Z tego wynika, że omawiany zespół należy synchronizować z zespołem z miejscowości *Lenkivci*, dla którego proponowaną datą jest 2 ćw. VII w. p. n.e.

Tabela 9

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *ĭvahnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
grot włóczni							→	
zausznicza								
szpila							→	
naczynie typu Villanova	←							

Kurhan № 2 w miejscowości *ĭvahnivci* zbadany został w roku 1900. Znalezione w nim dwa pochówki. Zespół zaliczany do pochówku № 2 został wydzielony dla niniejszej pracy. Znalezione w nim 9 grotów strzał (w tym 7 trójkątnych, 2 czterokątne), żelazne wędzidło, które stanowi typ przejściowy pomiędzy strzemionokształtymi a pierścieniowymi, nóż [Sulimski, 1936, s. 91–92; Бандрівський, 2010, c. 102]. Występowanie dwuliściastych grotów strzał w okresie RSK–2 i brak takowych w niniejszym zespole, może świadczyć o przynależności zespołu do etapu późniejszego niż RSK–2, czyli do RSK–3 [Полін, 1987, c. 22, 31–32]. Wędzidła pochodzące z kurhanu również są datowane na RSK–3 [Могилов, 2003, c. 75] i nie pozwalają sprecyzować daty w ramach tego okresu.

Tabela 10

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 2/pochówek № 1 w miejscowości *ĭvahnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						
wędzidła						

Kurhan № 3 w miejscowości *ĭvahnivci* zbadany został około 1900 roku. Znalezione w nim inwentarz grobowy składający się z 2 zwierciadeł z bocznym uchwytem, z których jedno posiadało brązowy uchwyt, drugie – pozostałości po żelaznym. Do zespołu należały również 2 szpile, z których

jedna posiadała charakterystyczną stylizację na dżdżownicę. Jak już wyżej było wspomniane, owe szpile typowe są dla zespołów HaC2–HaD1, czyli 2 połowy VII–początku VI w. p. n.e. lub RSK–3 wg I. Medvedskiej [Дягараў, 2010, c. 103]. Brązowe zwierciadło, posiadające sercowate zwieńczenie, można porównać do zwierciadła z analogicznym zwieńczeniem uchwytu wykonanym jednak z żelaza, pochodzącym z miejscowości *Gorodok*. Przedmiot ten prawdopodobnie można uznać za późniejszą kopię. Podsumowując, zwierciadło z kurhanu № 3 z miejscowości *ĭvahnivci* prawdopodobnie jest nieco starsze. Zamianę surowców brązowych żelaznymi potwierdzają elementy oporządzenia końskiego. Brązowe strzemionokształtne wędzidła zostają zamienione żelaznymi, taka sama sytuacja zaistniała z brązowymi dwupierścieniowatymi wędzidłami, które zamieniono żelaznymi na 2 archaicznym etapie wg O. Mogiłova [2008, c. 98]. Jak wynika z chronologii zabytków znalezionych w omawianym zespole, prawdopodobną datą dla niego może być 1 ćw. VI w. p. n.e.

Tabela 11

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 3 w miejscowości *ĭvahnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.			VI w. p.n.e.		
	1 połowa	2 połowa		1 połowa	2 połowa	
	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć
zwierciadło z pozostałościami po żelaznym uchwycie						
brązowe zwierciadło						
szpila						

Kurhan № 1 w miejscowości *Kocûbinčiki*, który w literaturze przedmiotu istnieje pod nazwą „*Rozbyta Mogila*”, zbadany został w roku 2008. Znalezione w nim schowek (obiekt № 2), w którym ukryto elementy wozu tzn. 4 brązowe zwieńczenia na żelaznych trzpieniach, 4 brązowe dzwoneczki, 14 fragmentów hakokształtnych trzpieni. W zespole znaleziono również elementy oporządzenia końskiego: 6 par żelaznych wędzideł, 6 par pobocznic. W obiekcie znaleziono także pierścien z zadziorem, uchwyt zwierciadła, trójliściasty grot strzały, 3 noże oraz fragmenty 5 naczyń. Grot strzały, znaleziony w zespole, jest charakterystyczny dla pierwszej grupy chronologicznej wg A. I. Melûkovej [Мелюкова, 1964]. Żelazne strzemionokształtne wędzidła powszechnie występują w okresie RSK–2 oraz RSK–3. Żelazne pobocznice z trzema otworami charakterystyczne są dla RSK–2, a z trzema pętlami - dla RSK–2 oraz RSK–3 [Медведская, 1992, c. 90, табл. 1]. Zwierciadła z bocznym uchwytem pojawiają się zaledwie w RSK–3 [Медведская, 1992, c. 91, табл. 1]. Zwieńczenia będące częścią wozu⁷, datowane są od połowy VII w. p. n.e. [Бандрівський, 2010 a, c. 38]. Z materiału datującego zespół wynika, że najbardziej prawdopodobną datą złożenia zabytków w schowku jest połowa wieku VII p. n.e., możliwie 3 jego ćwierć.

Tabela 12

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Kocûbinčiki* (*Kocûbinčiki-2*)

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
grot strzały								
strzemionokształtne wędzidła								→
pobocznice z 3 pętlami								
pobocznice z 3 otworami								
uchwyt zwierciadła								→
zwieńczenia-grzechotki								→

Wykopaliska na kurhanowym cmentarzysku w miejscowości *Kolodiivka* rozpoczęły się w 2004 roku. W 2005 roku badania te kontynuowano. W tym właśnie czasie rozkopany został

⁷ Możliwie wozu ceremonialnego [Бандрівський, 2009 b].

kurhan № 8. W zespole znaleziono 4 groty strzał, szpilę, osełkę, 2 garnki, 2 czerpaki, 1 misę oraz fragmenty innych naczyń [Гуцал та ін., 2006, c. 158]. Groty strzał posiadają analogie w innych zespołach grupy zachodniopodolskiej. Są to między innymi zespoły z miejscowości *Dolinâni* k. № 2 [Смирнова, 1977; 1977 a], *Kruglik* k. № 1 [Смирнова, 1968] oraz *Perebikivci* k. № 2 [Смирнова, 1979]. Wszystkie te zespoły datowane są na koniec VII – początek VI w. p. n.e. Tak też prawdopodobnie należy datować omawiany zespół, ponieważ inne zabytki znalezione w kurhanie № 8 w miejscowości *Kolodiivka* nie pozwalają określić bliższej chronologii.

Tabela 13

Datowanie grotów strzał znalezionych w kurhanie № 8 w miejscowości *Kolodiivka*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						

Kurhany w miejscowości *Kragłe* rozkopane zostały w 1902 roku. Dla potrzeb niniejszej pracy⁸ wydzielony został kurhan № 1. Znaleziono w nim 7 grotów strzał, 2 paciorki, szpilę oraz kamienną misę. W zestawie kołczanowym znalazł się 1 dwuliściasty grot strzały, 3 trójliściaste, 2 trójkanciaste oraz 1 czterograniasty. M. Bandrivs'kij [Бандрівський, 2010] datuje kurhan na koniec RSK–2. Z tego wynika, że kamienne misy w grupie zachodniopodolskiej obecne są w końcu RSK–2 – na początku RSK–3⁹ [Бандрівський, 2010, c. 88, 94–95].

Tabela 14

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Kragłe*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						
kamienna misa					→	

Zespół pochodzący z miejscowości *Kruglik* k. № 1 pozyskany został w roku 1963. Pochówek ten był pochówkiem wtórnym. Znaleziono w nim 19 grotów strzał, grot włóczni topór bojowy, nóż, situlę, 6 naczyń ceramicznych w tym jedno toczone na kole.

Tabela 15

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Kruglik*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		połowa	2 połowa	1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	VII w.	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć
groty strzał								
grot włóczni								→
topór bojowy								→
amfora toczona na kole								→
misa typu ferigile								
situla								

Jak wyżej wspomniano, ceramikę toczoną na kole pochodzącą z grupy zachodniopodolskiej należy datować nie wcześniej niż na ostatnią ćwierć VII w. p. n.e. Situlę, którą uważa się za import z Kaukazu, należy datować na koniec VII – początek VI w. p. n.e. Misa typu Ferigile datowana jest na drugą połowę VII w. p. n.e. [Смирнова, 1968; 1993, c. 109–111]. Z tego wynika, że część grotów,

⁸ Wg przyjętych na wstępie kryteriów.

⁹ Bratišiv k. № 2.

które dają tak wczesne daty (między innymi typ *Žabotin*), należy uznać za przeżytek. Cały zespół prawdopodobnie należy datować na koniec VII – początek VI w. p. n.e., możliwe na koniec VII w. p. n.e. (4 ćw. VII w. p. n.e.).

Kurhan w miejscowości *Lenkivci* został rozkopany w 1951 roku. Znalezione w nim inwentarz charakterystyczny dla grupy zachodniopodolskiej. Żadnych śladów pochówku nie zarejestrowano, uważa się, że był to cenotaf. Oprócz cenotafu znaleziono jeszcze 18 wtórnie wkopanych pochówków. Pierwotnie badaczom wydawało się, że znaleziony zespół przynależny do grupy zachodniopodolskiej był pierwotnym wyposażeniem kurhanu [Мелюкова, 1953]. Wykopaliska z roku 1985 pod kierownictwem G. I. Smirnowej [1993, s. 105] wykazały, że kurhan usypany został w epoce brązu, a następnie we wczesnej epoce żelaza wkopano cenotaf. W skład inwentarza cenotafu wchodziły następujące zabytki: 28 grotów strzał, sztylet, topór bojowy, grot włóczni, 2,5 pary wędzideł, zwierciadło z centralnym uchwytem, ośelka oraz 6 naczyń ceramicznych. Zwierciadło z centralnym uchwytem jest wyznacznikiem okresu RSK-2 [Медведская, 1992]. Czerpak, posiadający geometryczne zdobnictwo charakterystyczny jest dla wcześniejszego okresu. Datując naczynie na 1 ćw. VII w. p. n.e. można uważać go za archaizm [Бандрівський, 2010, с. 84–86]. Zestaw grotów strzał, które zostały znalezione w zespole, datowany jest na koniec RSK-2 – początek RSK-3 [Смирнова, 1993, с. 105–106]. Wychodząc z datowania poszczególnych zabytków, kurhan należy datować na pierwszą połowę VII w. p. n.e., możliwe na 2 ćwierć VII w. p. n.e.

Tabela 16

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Lenkivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
sztylet								→
topór bojowy								
grot włóczni								→
żelazne strzemionokształtne wędzidło								
wędzidła typu scytyjskiego								→
zwierciadło								
czerpak								

Kurhan № 1 w miejscowości *Loëvcí* zbadany został w roku 1977. Znalezione w nim dwa różnocoasowe pochówki. Pierwszy (A) należał do pochówków, które można synchronizować z okresem żabotyńskim. Drugi (B), który wydzielono dla niniejszej pracy, zawierał przedmioty datowane nieco później. Wędzidło typu Saharna, wędzidło typu scytyjskiego oraz pobocznicę z 3 pętłami. Na podstawie tych zabytków cały zespół należy datować ogólnie na RSK-3 [Крушельницька, 1985, с. 122–125; 1998, с. 129–133; Могилов, 2003, с. 76–77].

Tabela 17

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Loëvcí*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.			VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa			1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
wędzidło typu Saharna	←		→						
wędzidło typu scytyjskiego									→
pobocznicę z 3 pętłami									

Kurhan № 4 w miejscowości *Malinivci* zbadany został w 2003 roku. Pod nasypem kurhanu znaleziono ciepłalny pochówek, któremu towarzyszył typowy dla kultury wczesnego żelaza inwentarz. Do inwentarza należała brązowa szpila, ponad 20 szklanych paciorków, zausznicza gwoździowata, fragment przęślika, kubek, uszko czerpaka oraz kilka fragmentów naczyń

garnkowatych z plastyczną taśmą [Гуцал та ін., 2003, c. 116]. Szpila w górnej części pod główką posiadała żłobienia w postaci kilku ukośnych rytów możliwe, że zdobnictwo to miało w jakimś stopniu imitować tordowanie. Autorzy wykopalisk na podstawie znalezionej w nim inwentarza datują ten zespół na koniec VII – początek VI w. p. n.e. [Гуцал та ін., 2003, c. 116].

Tabela 18

Datowanie inwentarza z kurhanu № 4 w miejscowości *Malinivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
inwentarz						

Kurhan № 1 w miejscowości *Min'kivci* zbadany został w roku 1990. Znalezione w nim inwentarz datowany nie wcześniej niż na RSK–2. Pod nasypem kurhanu znaleziono 2 groty strzał, misę oraz garnek z plastycznym wałkiem. Jeden z grotów należał do typu Endži-Žabotin. Groty te posiadają asymetryczno-romboidalny kształt. S. V. Polín [1987] wspomina, że wychodzą one z użytku w połowie VII w. p. n.e. [Полін, 1987, c. 22].

Tabela 19

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Min'kivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.			VII w. p.n.e.		
	1 połowa	2 połowa		1 połowa	2 połowa	
	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć
groty strzał				←		
garnek						
misa						

Drugi grot, znaleziony w zespole, posiadał trójliściastą główkę. Egzemplarze takie znajduwane były razem z wyżej opisanym jeszcze w szeregu innych zespołach (np. *Endža*). M. Bandrivskij [2010] dla ceramiki znalezionej w omawianym zespole, znajduje analogie na eponimicznym stanowisku *Žabotin*. Garnek miałby posiadać odpowiedniki w horyzoncie *Žabotin II*, który datowany jest na 2 połowę VIII w. p. n.e.

Misa posiadająca plastyczne zdobienie miałaby mieć odpowiedniki w horyzoncie *Žabotin III*, który datowany jest na 1 połowę VII w. p. n.e. [Бандрівський, 2010, c. 86–88]. Podsumowując, zespół należy datować na RSK–2, możliwe na 1 połowę VII w. p. n.e.

Tabela 20

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Miškoviči*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał						
czepak						

Kurhan w miejscowości *Miškoviči* zbadany został w roku 1975. Znalezione w nim pozostałości po żelaznym sztylcie. Był on na tyle skorodowany, że nie da się go przyporządkować do któregoś z typów. Do zespołu należały również 3 groty strzał (2 brązowe + 1 kościany), guzik od gorytosu/kołczanu, amfora typu Villanova, czepak, 2 misy oraz fragment nieokreślonego naczynia. Brązowe groty strzał posiadają analogie w obydwu zestawach kołczanowych z kurhanu № 2 w miejscowości *Perebikivci*. W omawianym zespole znaleziono również kościane elementy gorytosu (4 “guziki-grzybki”, “zapinka-zaszczepka”). Wszystkie zespoły grupy zachodniopodolskiej, w których znaleziono takie kościane elementy datowane są nie wcześniej niż na RSK–3 (*Novosilka*, *Perebikivci*).

k. № 2, *Sokilec'* k. № 3). Ū. Malêêv [1991] przypuszcza, że kościany guzik jest pozostałością po kołczanie [Малеєв, 1991, c. 127].

Na podstawie grotów strzał oraz kościanego guzika, zespół № 1 z miejscowości *Miškovič* wstępnie można synchronizować z zespołem z kurhanu № 2 z miejscowości *Perebikivci*. Nie przeczy temu również datowanie czerpaka, którego datę Ū. Malêêv wyznaczył na początek VI w. p. n.e. [Малеєв, 1991, c. 127]. Podsumowując, omawianemu zespołowi proponowana jest data przełomu VII/VI w. p. n.e.

Kurhan № C w miejscowości *Novosilka* (*Nowosiółka Grzymałowska*) zbadany został w roku 1891. Z omawianego zespołu pochodzi 8 grotów strzał, topór bojowy, żelazne ogniwo strzemiono-kształtne wędzidła, 2 szpile, kościana zawieszka, kościane elementy gorytosu [Sulimirski, 1936, s. 83–84]. Znaleziony topór, wędzidło, elementy gorytosu nie pozwalają sprecyzować datę w ramach RSK–2 – RSK–3 [Льїнська, 1961; Смирнова, 1979, c. 48; Черненко, 1981, c. 38–40; Медведская, 1992, c. 89, 94, табл. 1]. Szpila, posiadająca stylizowanie na dżdżownicę, jest charakterystyczna dla horyzontu z zabytkami typowymi dla pochówków kobiet/kapłanek, który datowany jest na 2 połowę VII – początek VI w. p. n.e. [Дараган, 2010, c. 103]. Groty strzał znalezione w zespole datowane są na połowę VII – 2 połowę VII w. p. n.e. [Могилов, 2003, c. 75], zabytki te są zarazem zabytkami, które datują cały zespół.

Tabela 21

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № C w miejscowości *Novosilka*
(*Nowosiółka Grzymałowska*)

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		połowa	2 połowa	1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	VII w.	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć
groty strzał								
topór bojowy								
strzemiono-kształtne wędzidło								
brązowa szpila								
kościane elementy gorytosu								

Zespół pochodzący z kurhanu № 2 w miejscowości *Perebikivci* znaleziony został w roku 1974. Był to jeden z większych kurhanów w skupisku, składającego się z sześciu nasypów. Kurhan ten był nieobrabowany co jest rzadkością w grupie zachodniopodolskiej. Przedmioty, które znaleziono pod nasypem, stanowią jeden z najliczniejszych zespołów grupy zachodniopodolskiej. Są to: 2 groty włóczni, groty strzał w postaci dwóch zestawów kołczanowych (133+80 szt.), 2 topory bojowe oraz siekierka z bocznymi wyrostkami, 5 par wędzideł w tym jedno połączone z pobocznikami, zausznica, grzebień, 4 noże, trzpień z pierścieniowatym zakończeniem, zestaw kościanych przedmiotów od gorytosu, 2 ściągacze, naczynie typu Villanova oraz dno innego naczynia, znaleziono także pierścieniowaty przedmiot będący prawdopodobnie częścią oporządzenia jeździeckiego [Смирнова, 1979, c. 37, 41–51].

Groty strzał datowane są na drugą połowę/koniec RSK–3. Zausznica, którą wykonano w stylu grecko-barbarzyńskim, powinna być datowana nie wcześniej niż pierwsze kolonie greckie na wybrzeżu północnonadczarnomorskim, tzn. na RSK–3, możliwie na drugą połowę. Wędzidła połączone z pobocznikami datowane są na przełom VII/VI w. p. n.e. [Смирнова, 1993, c. 113–116; Могилов, 2003, c. 77]. Siekierki z bocznymi wyrostkami charakterystyczne są dla okresu HaC [Domańska, Gołubkow, 1977, s. 127], w omawianym zespole zabytek ten prawdopodobnie należy uznać za archaizm. Wnioskując z materiału datującego zespół z kurhanu № 2 w miejscowości *Perebikivci* prawdopodobnie należy datować go na koniec VII – początek VI w. p. n.e., możliwe początek VI w. p. n.e. (1 ćw.).

Tabela 22

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 2 w miejscowości Perebikivci

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
groty włóczni								→
topory bojowe typy I/2, III/2								
siekierka z bocznymi wyrostkami	←							
strzemionokształtne wędzidła								→
strzemionokształtne wędzidła połączone z pobocznikami								→
zausznica								

Kurhan № 5 w miejscowości Perebikivci zbadany został w roku 1975. Znaleziono w nim kościane zwieńczenie akinakesu, 7 grotów strzał (3 brązowe, 4 kościane), fragmenty 2 garnków, misę oraz czerpak.

Tabela 23

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 5 w miejscowości Perebikivci

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.			
	2 połowa		1 połowa		2 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć
groty strzał						
czerpak						

Brązowe groty strzał znalezione w zespole można synchronizować z grotami znalezionymi w kurhanie № 406 w miejscowości Żurivka, który datowany jest na RSK-2 [Полін, 1987, рис. 1; Медведская, 1992, табл. 1]. Czerpak posiadający esowaty profil oraz ryte zdobnictwo na brzusku nie jest typowym znaleziskiem dla grupy zachodniopodolskiej. Najbardziej zbliżone do niego jest naczynie znalezione pod nasypem kurhanu № 1 w miejscowości Lenkivci, posiada ono takie same profilowanie oraz również jest zdobione ornamentem rytym. M. Bandrivs'kij [2010, c. 85] datuje go na 1 ćw. VII w. p. n.e., tak też prawdopodobnie należy datować czerpak znaleziony w zespole wraz z całym inwentarzem pochodzącym z kurhanu № 5 w miejscowości Perebikivci.

Kurhan № 6 w miejscowości Perebikivci zbadany został w 1975 roku. W porównaniu do innych zespołów (np. Perebikivci k. № 6, Švajkivci k. № 1, Teklivka k. № 3) ten był stosunkowo ubogi. Do składu inwentarza należała zausznica, nóż, przęślik, uszko czerpaka oraz wylew naczynia z guzkami na brzegu [Смирнова, 1979, c. 58–60]. Zespoły grupy zachodniopodolskiej (Bratišiv k. № 5, Kolodiivka k. № 8, Kruglik k. № 1, Šutnivci k. № 1, Teklivka k. № 3), w których znajduwane są naczynia z wysokim uszkiem zwieńczone płaskim zdobnictwem, takie jak w kurhanie № 6 w miejscowości Perebikivci, datowane są dopiero od połowy VII w. p. n.e.

Tabela 24

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 6 w miejscowości Perebikivci

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
zausznica	←			→		
uszko czerpaka						

Zausznica znaleziona w zespole posiada dość szerokie ramy chronologiczne (od RSK–2). Zespoły (*Malinivci* k. № 4, *Sokilec* k. № 3, *Šutnivci* k. № 1), w których znajdowane były takie przedmioty, datowane są na 2 połowę VII–początek VI w. p. n.e. Podsumowując, omawiany zespół prawdopodobnie należy datować nie wcześniej niż na RSK–3.

Tabela 25

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 3 w miejscowości *Sokilec'*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
zausznice							→	
guziki od gorytosu								
spinka-zaszczepek od gorytosu								

Kurhan № 3 w miejscowości *Sokilec'* zbadany został w roku 1999. Znalezione w nim prostokątną komorę grobową, przykrytą kamiennym płaszczem. Narożniki owego płaszcza były kółka otoczone kamieniami.

Tabela 26

Datowanie inwentarza z kurhanu № 1 w miejscowości *Spasivka*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
inwentarz						

Do składu inwentarza należało 7 grotów strzał, 2 zausznice, 12 szklanych paciorków, 1 kościana nakładka, nóż, 4 guziki oraz spinka-zaszczepek od gorytosu. Zausznice oraz kościane elementu gorytosu datowane są ogólnie na RSK–2 – RSK–3 [Петренко, 1978, c. 21–24; Смирнова, 1979, c. 48; Черненко, 1981, c. 38–40; Медведская, 1992, табл. 1]. Zaczynając od okresu RSK–2 w zestawie kołczanowym dominują trójliściaste oraz trójgraniaste groty strzał [Медведская, 1992, c. 87–88]. Możliwie, że dominacja w zespole trójgraniastych grotów strzał, wskazuje na późniejszą datę (RSK–3) kurhanu № 3 w miejscowości *Sokilec'*.

Kurhan w miejscowości *Spasivka* zbadany został w roku 2007. Do inwentarza zespołu należały 10 grotów strzał, 350 łusek od pancerza, 2 zausznice, ponad 50 paciorków wykonanych z kalolinu, szpila, garnek, amfora, 3 misy, fragment misy oraz czerpaka [Гуцал та ін., 2009, c. 91–92]. Ze względu na brak rycin wszystkich zabytków, które pozwoliłyby datować ten zespół, trudno jest dyskutować na temat jego chronologii. Ceramika i przedstawione metalowe zabytki (szpila + 2 groty strzał) są typowe dla grupy zachodniopodolskiej. Autorzy wykopalisk wstępnie datują go na koniec VII – początek VI w. p. n.e. [Гуцал та ін., 2009, c. 93].

Tabela 27

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Šutnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
grot włóczni								→
zwierciadło								
zausznice							→	

Kurhan № 1 w miejscowości *Šutnivci* zbadany został w roku 1996. Znalezione w nim zespół składający się z typowych przedmiotów charakterystycznych dla grupy zachodniopodolskiej. Należą do nich grot włóczni, zwierciadło z bocznym uchwytem, 3 zausznice (2 brązowe, 1 elektronowa),

ponad 300 kaolinitowych paciorków, 3 naczynia ceramiczne oraz 3 uszka od czerpaków. Typ zausznice znalezionych w tym zespole w okresie powstania klasyfikacji [Петренко, 1978], datowany był na VI w. p. n.e. Dzisiaj zespoły, z których one pochodzą, datuje się na RSK-2 – RSK-3 [Медведская, 1992].

Tabela 28

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 3 w miejscowości *Šutnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
groty strzał								
grot włóczni								→
łuski od pancerza							→	
wędzidła strzemiono-kształtne								
czerpak toczony na kole							→	

Groty włóczni datowane są ogólnie na VII–VI w. p. n.e. [Мелюкова, 1964, c. 36–38]. Przedmiotem, który pozwala przybliżyć chronologię jest zwierciadło z bocznym uchwytem, posiadające analogicznie wykonany uchwyt do zwierciadła z kurhanu № 2 w miejscowości *Bratišiv*. Proponowana data zespołu to połowa VII w. p. n.e., tak też prawdopodobnie należy datować zespół z *Šutnivci* k. № 1, możliwe na 3 ćw. VII w. p. n.e.

Tabela 29

Datowanie inwentarza z kurhanu № 6 w miejscowości *Šutnivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.		VI w. p.n.e.			
	2 połowa		1 połowa		2 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć
inwentarz						

Kurhan № 3 w miejscowości *Šutnivci* zbadano w roku 1996. Znaleziono w nim następujące przedmioty: 11 grotów strzał, grot włóczni, 70 łusek od pancerza, żelazne strzemiono-kształtne wędzidła, 80 paciorków ze szkła oraz szklanej masy, ośkę oraz czerpak toczony na kole. Znalezione w zespole wędzidła spotykane są w RSK-2 oraz w RSK-3 [Медведская, 1992]. Łuski pancerza pojawiają się dopiero pod koniec wieku VII p. n.e. [Черненко, 1968, c. 25–27]. Znaleziony typ grotu znany jest od początku VII w. p. n.e. [Мелюкова, 1964, c. 36–38]. Groty strzał, pochodzące z zespołu, datowane są na RSK-3 [Могилов, 2003, c. 75]. Ceramikę toczoną na kole nie można datować wcześniej niż na koniec VII w. p. n.e. [Смирнова, 1999, c. 47, 54–55]. Podsumowując, dany zespół należy datować na koniec VII – początek VI w. p. n.e.

Kurhan № 6 w miejscowości *Šutnivci* zbadany został w roku 1999. Do składu inwentarza należą: grot włóczni, groty strzał¹⁰ wraz z pozostałościami po kołczanie, 2 szpile, 2 noże, 4 czerpaki oraz 2 misy [Гуцал А., Гуцал В., 2009, c. 11–12]. Brak rysunkowej publikacji grotów strzał nie pozwala określić bliższej chronologii zespołu. Jeden z czerpaków rekonstruuje się jako mający wachlarzowato zwieńczone uszko [Гуцал А., Гуцал В., 2009, рис. 1, 23]. Zespoły grupy zachodniopodolskiej (*Bratišiv* k. № 5, *Kolodiivka* k. № 8, *Kruglik* k. № 1, *Šutnivci* k. № 1, *Teklivka* k. № 3), w których znajdują się naczynia tego typu, datowane są dopiero od połowy VII w. p. n.e. Autorzy wykopalisk na podstawie znalezionego inwentarza datują zespół na koniec VII – 1 połowa VI w. p. n.e. [Гуцал А., Гуцал В., 2009, c. 14].

Kurhan № 1 w miejscowości *Švajkivci* zbadany został w roku 2007. Znaleziono w nim bogaty pochówek, który należał prawdopodobnie do wysoko postawionego “arystokraty” ówczesnej Scytii [Дарган, 2009]. Do składu inwentarza należały następujące przedmioty: 2 topory bojowe,

¹⁰ Niestety nie jest znana ich ilość oraz jakość.

zwieńczenie pochwy akinakesu, łuski od 3 pancerzy, pozostałości hełmu, kościany grzebień, brązowy kocioł wraz z cedzidłem, 10 naczyń ceramicznych. Topory bojowe znalezione w zespole nie pozwalają uściślić chronologii, występują one powszechnie w RSK-2 jak i w RSK-3 [Смирнова, 1993, c. 110]. Brązowe kotły na wysokiej stopce charakterystyczne są dla miejscowych przedscytyjskich ugrupowań północnego Nadczarnomorza [Бандрівський, 2011, c. 60–61]. Łuski pancerza upowszechniają się od połowy VII w. p. n.e. [Бандрівський, 2009, c. 208]. Zwieńczeniu pochwy akinakesu, M. Bandrivs'kij [2011] doszukuje się analogii w zwieńczeniu znalezionym na grodzisku w *Smolenice-Molpir* (Słowacja) i datuje je na 3 ćwierć VII w. p. n.e. Zwieńczenie to jest kluczowe ponieważ pozwala datować cały zespół właśnie na ten czas, co nie jest niezgodne z chronologią pozostałych zabytków.

Tabela 30

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Švajkivci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
topory bojowe: I/2, III/2								
zwieńczenie pochwy akinakesu								
łuski od pancerza							→	
kocioł			←			→		

Tabela 31

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 3 w miejscowości *Teklívka*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	2 połowa		1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
kółko do uprząży końskiej								
krępulce								
zwierciadło								
zausznica gwoździowata				←				→
szpila z dwoma spiralami								→
zapinka harfowata	←							
amfora toczona na kole								→

Kurhan № 3 w miejscowości *Teklívka* zbadany został w roku 2002. Pod nasypem kurhanu znaleziono wiele przedmiotów, które pomagają usytuować go w chronologicznej skali kultury wczesnoscytyjskiej. Pod nasypem znaleziono między innymi kółko do uprząży końskiej z pięcioma pętelkami, 2 krępulce, zwierciadło z bocznym uchwytem, 2 zausznice w tym jedną gwoździowaną, pierścień, szpilę z dwoma spiralami, zapinkę harfowatą, 2 noże, 3 naczynia ceramiczne w tym jedną amforę toczoną na kole oraz pozostałości 4 mis. Zausznicę gwoździowatą należy datować ogólnie na RSK-3, z możliwością "postarzenia" jak i "odmłodzenia" dat jej występowania. V. Petrenko [1978], układając swoją typologię zausznic na podstawie zespołów, które teraz są przesunięte w głąb RSK, mylnie datowała je na VI w. p. n.e. [Петренко, 1978, c. 21–24; Медведская, 1992]. Zwierciadła z bocznym uchwytem wg I. Medvedskiej [1992] są wyznacznikiem RSK-3. Zabytki halszackie takie jak zapinka harfowata oraz szpila z dwoma spiralami występują w kulturach "zachodnich" we wczesnej epoce żelaza: zapinka – HaC, szpila – HaD [Blajer, 2001, s. 364, rys 34; Гуцал та ін., 2008, c. 15]. Autorzy wykopalisk, którzy znaleźli w danym zespole krępulce, doszukują się im analogii w kelermeskich zespołach i datują je na koniec VII w. p. n.e. – początek VI w. p. n.e. [Гуцал та ін., 2008, c.14–15]. M. Bandrivskij kółko do uprząży końskiej datuje na VII w. p. n.e., wskazuje przy tym na możliwość datowania ich na 4 ćwierć [Бандрівський, 2010, c. 107]. Taką możliwość nie wyklucza znaleziona w zespole toczona na kole amfora typu "Kruglik" [Смирнова, 1999]. Podsumowując,

zespół należy datować nie wcześniej niż na koniec VII w. p. n.e., możliwie właśnie na 4 ćwierć VII w. p. n.e.

Kurhan w miejscowości *Zozulinci* zbadany został w roku 1989. Należał on do jednego z czterech nasypów w grupie, który okazał się być wyrabowany. Pod nasypem znaleziono typowy inwentarz dla kultury wczesnoscytyjskiej: trójkątny grocik strzały, zwierciadło z bocznym uchwytem, paciorki (7 kościanych + 7 fragmentów ze szklanej masy + 1 brązowy), szpila, nóż [Малеев, 2007]. Zwierciadła z bocznym uchwytem pojawiają się dopiero w RSK-3 [Медведская, 1992, c. 90]. Znaleziony grot strzały należy datować na RSK-3 [Малеев, 2007, c. 646–647]. Reszta przedmiotów znalezionych w zespole nie pozwala określić datę w ramach RSK-3.

Tabela 32

Zestawienie przedmiotów datujących z kurhanu № 1 w miejscowości *Zozulinci*

Rodzaj znalezisk/datowanie	VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.	
	1 połowa		2 połowa		1 połowa	
	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć
grocik						
zwierciadło					→	

Próba wydzielenia faz

Wiele zespołów dostało absolutnie nowe datowanie. Nie mogłoby się to odbyć bez analizy zabytków, przeprowadzonych przez różnych badaczy, wyniki których przedstawione zostały powyżej. W rezultacie zestawienia wyników powstała tabela 33, w której zespoły zostały poukładane od najstarszego do najmłodszego. W tabeli zaznaczono również proponowane bardziej dokładne daty zespołu. Z całej grupy zespołów wyraźnie wyodrębnia się pięć zespołów których data została określona do połowy wieku VII p. n.e. (I faza), czyli odpowiada okresowi HaC2 wg M. Trachsela [2004]. Są to *Min'kivci* k. № 1, *Perebikivci* k. № 6, *Lenkivci* k. № 1, *İvahnivci* k. № 1, *Kraggle* k. № 1. Materiał znaleziony w danych zespołach ciąży do okresu przedscytyjskiego. Typowe groty strzał, które występują w danym czasie to przede wszystkim typ Endži-Žabotin. Zanik owych grotów odbywa się w połowie VII w. p. n.e. [Полін, 1987], czyli na przełomie HaC/HaD wg M. Trachsela [2004]. Ceramika przedstawiona jest naczyniami powszechnie występującymi na osadzie w *Neporotovo* [Бандрівський, 2010, s. 90]. Charakterystyczne są wysokie profilowane czerpaki z geometrycznym ornamentem rytym (*Perebikivci* k. № 6, *Lenkivci* k. № 1).

Połowa VII w. p.n.e. jest wyraźną granicą w poszczególnych systemach chronologicznych. W tym czasie kończy się okres HaC i rozpoczyna HaD wg M. Trachsela [2004]. Jest to również data, która dzieli dwie fazy kultury wczesnoscytyjskiego RSK-2 oraz RSK-3 wg I. Medvedskiej [1992]. Po uściśleniu chronologii okresu wczesnoscytyjskiego przez S. Polína [1996] jedynie połowa VII w. p. n.e. została przez niego nienaruszona. Dodatkowo granica ta może być uzasadniona datowaniem *Kelermechskich* kurhanów (660–640) [Полін, 1996, c. 119–121]. W tym czasie powstają pierwsze kolonie greckie zakładane na pñ.-zach. wybrzeżach Morza Czarne. Granicę tą można uznać również dla grupy zachodniopodolskiej, która oddziela zespoły kolejnej fazy. Do tej fazy (II) zalicza się znaleziska z następujących zespołów: *Bratišiv* k. № 2, *Bratišiv* k. № 4, *Kocûbinčiki*–2, *Šutnivci* k. № 1, *Duplis'ka* k. № 1, *Švajkivci* k. № 1, *Bratišiv* k. № 5, *Novosilka* k. № C. Charakterystycznymi przedmiotami dla owego okresu są zwierciadła z bocznym trój-żebrowym uchwytem, szpile typu V/1, XXI/2 wg V. Petrenko [1978], żelazne pobocznice z 3 pętlami oraz żelazne pobocznice z 3 otworami, zausznice gwoździowate wykonane ze złota/elektronu typ I/3 wg V. Petrenko [1978], brązowe strzemionokształtne wędzidła, groty strzał typ I/4 wg A. Melûkovej [1964].

Faza ta jest stosunkowo krótka ponieważ trwała nie dłużej niż jedno pokolenie. Etap wyodrębnia się z pośród reszty zespołów być może dlatego, że brak jest zabytków nawiązujących do wcześniejszego okresu, a pierwiastek grecki, który widoczny jest w następnej fazie w danym etapie jest nieobecny. Zespoły zwarte zaliczane do niniejszego etapu mieszczą się w okresie HaD1 wg M. Trachsela [2004].

Tabela 33

Datowanie poszczególnych zespołów zwartych grupy zachodniopodolskiej¹¹

Datowanie poszczególnych zespołów z wartych grupy zachodniopodolskiej													
Lp.	Lokalizacja/datowanie		Lata BC	VIII w. p.n.e.		VII w. p.n.e.				VI w. p.n.e.			
				2 połowa		1 połowa		połowa	2 połowa		1 połowa		2 połowa
	3 ćwierć		4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	VII w.	3 ćwierć	4 ćwierć	1 ćwierć	2 ćwierć	3 ćwierć		
	Miejscowość	№ kurhanu	M. Trachsel (2004)	HaC1	HaC2				HaD1				
1	Min'ківці	1											
2	Пereбиківці	5											
3	Lenківці	1											
4	Івахнівці	1											
5	Кragле	1											
6	Bratišiv	2											
7	Bratišiv	4											
8	Kocubinčiki-2	1											
9	Šutnivci	1											
10	Duplis'ka	1											
11	Švajkivci	1											
12	Bratišiv	5											
13	Novosilka	C											
14	Sokilec'	3											
15	Dolinâni	4											
16	Івахнівці	2											
17	Loêvcí	1											
18	Пereбиківці	6											
19	Zozulinci	1											
20	Teklívka	3											
21	Kruglik	1											
22	Bikiv	1											
23	Kolodiivka	8											
24	Malinivci	4											
25	Miškoviči	1											
26	Spasivka	1											
27	Šutnivci	3											
28	Šutnivci	6											
29	Пereбиківці	2											
30	Dolinâni	2											
31	Івахнівці	3											
32	Gorodok	1											

1

2

1 - Proponowane dokładniejsze datowanie; 2 - Proponowane ogólne datowanie;

Zespoły zaliczone do kolejnej fazy (III) którą udało się uchwycić, cechują się obecnością w nich zabytków charakterystycznych dla późnego RSK-3. Jak już wyżej wspomniano w zespołach tych obecny jest pierwiastek grecki. Chodzi przede wszystkim o szarą ceramikę toczoną na kole, w stosunku do której *terminus post quem* uznana została data końca VII w. p. n.e. (4 ćwierć VII w. p. n.e.). W ostatniej fazie znalazł się również zespół w którym znaleziono zausznicę wykonaną przez greckiego rzemieślnika (*Perebikivci* k. № 2). Oprócz wymienionych zabytków charakterystycznymi przedmiotami dla tej fazy są szpile typu IV, XI/3, XII, XVI wg V. Petrenko [1978], elementy oporządzenia jeździeckiego takie jak kółko z pętlami, ściągacze/krepułce, żelazne strzemionoksztalne wędzidła połączone z pobocznikami. Czas trwania danej fazy to koniec HaD1–HaD2 wg M. Trachsela [2004], czyli koniec VII – początek/1 połowa VI w. p. n.e. Zespoły zwarte zaliczane do niniejszej fazy to *Teklívka* k. № 3, *Kruglik* k. № 1, *Bikiv* k. № 1, *Kolodiivka* k. № 8, *Malinivci* k. № 4, *Miškoviči* k. № 1, *Spasivka* k. № 1, *Šutnivci* k. № 3, 6, *Perebikivci* k. № 2, *Dolinâni* k. № 2, *ĭvahnivci* k. № 3, *Gorodok* k. № 1. Nie dla wszystkich zespołów udało się określić datowanie, a przez co przynależność do którejś z faz. Tymi zespołami są: *Loêvcí* k. № 1, *Sokilec'* k. № 3, *Dolinâni* k. № 4, *ĭvahnivci* k. № 2, *Perebikivci* k. № 6, *Zozulinci* k. № 1.

¹¹ Tabela jest konsekwencją proponowanych dat poszczególnych zespołów.

Współwystępowanie cech materiału zabytkowego

[illegible]

Cechy zabytków użyte w tabeli № 34

1	Zausznice gwoździowate I/1 wg V. Petrenko 1978, brąz;
2	Szpila XI/1 wg V. Petrenko 1978;
3	Szpila III/1 wg V. Petrenko 1978;
4	Kamienne misy;
5	Wysokie profilowane czerpaki z ornamentem;
6	Zwierciadła z centralnym uchwytem;
7	Szpila XXI/2 wg V. Petrenko 1978;
8	Żelazne pobocznice z 3 otworami;
9	Zwierciadła z bocznym uchwytem - trójkątne;
10	Zausznice gwoździowate I/3 wg V. Petrenko 1978, złoto/elektron;
11	Brązowe strzemionokształtne wędzidła;
12	Szpila V/1 wg V. Petrenko 1978;
13	Groty strzał I/4 wg A. Melûkovej 1964;
14	Kościana szpila;
15	Żelazne pętlowe (z bocznym pierścieniem);
16	Żelazne pobocznice z 3 pętlami;
17	Żelazne wędzidła typu Saharna;
18	Zausznice gwoździowate I/3 wg V. Petrenko 1978, brąz;
19	Topór III/3 wg Illińskij;
20	Akinakes;
21	Groty strzał I/1 (Endzi-Żabotyń) wg A. Melûkovej 1964;
22	Amfory typu Villanova;
23	Groty strzał III/1 wg A. Melûkovej 1964;
24	Groty strzał II/3 wg A. Melûkovej 1964;
25	Żelazne strzemionokształtne wędzidła;
26	Noże, brąz;
27	Kościane elementy gorytosu/sajdaka;
28	Niskie czerpaki z wysokim taśmowatym uchem;
29	Zwierciadła z bocznym uchwytem - płaskie;
30	Łuski pancerza;
31	Topór I/1 wg V. Illińskiej 1961;
32	Wysokie czerpaki;
33	Szara ceramika toczona na kole;
34	Szpila XI/3 wg V. Petrenko 1978;
35	Zausznice gwoździowate I/1 wg V. Petrenko 1978, brak surowca;
36	Szpila XII wg V. Petrenko 1978;
37	Siekierka z bocznym wyrostkiem;
38	Zausznica wykonana przez greckiego rzemieślnika;
39	Grot włóczni I/2 wg A. Melûkovej 1964;
40	Groty strzał I/5 wg A. Melûkovej 1964;
41	Żelazne strzemionokształtne wędzidła połączone z pobocznkami;
42	Szpila z 2 spiralami;
43	Kółko z pętlami (część uzdy końskiej);
44	Ściągacze/krępulce;
45	Szpila IV wg V. Petrenko 1978;
46	Szpila XVI wg V. Petrenko 1978;

Zestawienie (tabela 34) przedstawiające współwystępowanie zabytków nie przeczy przyjętemu podziałowi na 3 fazy. Podsumowując kolejne fazy należy datować:

I faza – HaC2, czyli koniec VIII – połowa VII w. p. n.e.;

II faza – początek HaD1, czyli połowa VII – 3 ćwierć VII w. p. n.e.;

III faza – koniec HaD1 – HaD2, czyli koniec VII – początek/1 połowa VI w. p. n.e.

LITERATURA

Blajer W.

- 2001 Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich. – Kraków.

Chochorowski J.

- 1996 Problem recepcji elementów kultury antycznej (greckiej) w Kotlinie Karpackiej w VI w. p.n.e. Na marginesie dyskusja o genezie tzw. szarej ceramiki toczonej // Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. – Kraków. – S. 116–144.

Domańska J., Gołubkow J.

- 1977 Materiały z cmentarzyska ciałopalnego kultury łużyckiej w Cieszkowie, woj. Wrocław, z badań w 1974 roku // Silesia Antiqua. – Wrocław. – T. 19. – S. 103–149.

Sulimirski T.

- 1936 Scytowie na zachodnim Podolu. – Lwów.

Trachsel M.

- 2004 Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bonn. – № 104.

Бандрівський М.

- 2009 Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території центральної та східної Європи. – Київ–Львів. – С. 202–221.
- 2009a Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до Н. Х. на Тернопільщині // МДАПВ. – Львів. – Вип. 13. – С. 215–233.
- 2010 Пам'ятки середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноєвропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ. – Львів. – Вип. 14. – С. 76–113.
- 2010a Прорезные зооморфные навершия на железных штырях в контексте проблемы карпато-предкавказских связей // Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. XXVI “Крупновские чтения” по археологии Северного Кавказа. – Магас. – С. 37–40.
- 2011 Восточногальштатский импорт – новый источник для датировки курганов среднестеповой (западнорусской) группы (по материалам усыпальницы в Швайковцах возле Чорткова на Тернопольщине) // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии. Материалы круглого стола 23–24 июня 2011 года. – Санкт-Петербург. – С. 59–60.

Дараган М.

- 2009 Археологические маркеры погребения “номарха” // Старожитності степового Причорномор'я і Криму: Матеріали конференції “Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я” (до 110-річчя з дня народження Б.М. Гракова). – Запоріжжя. – Т. 15. – С. 79–85.
- 2010 Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и гальштат: поиск хронологических реперов // Revista Arheologica (serie noua) – Chisinau. – № 6/2. – S. 85–113.

Ганіна О.Д.

- 1984 Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. – Київ. – № 47. – С. 68–79.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А.

- 2009 Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський. – № 2. – С. 5–15.
- 2009a Курганний комплекс з бронзовим дзеркалом із Шутновець // Епоха раннього заліза (Збірник наукових трудов к 60-літтю С.А. Скорого). – Київ–Полтава. – С. 125–134.

Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д.

- 2003 Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – Київ. – С. 90–92.

- 2006 Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ. – С. 157–159.
- 2008 Теклівський курганий некрополь // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський. – № 1. – С. 6–23.
- Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилов О.Д., Баженов О.Л.*
- 2009 Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р.Збруч. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ. – С. 91–93.
- Ільїнська В.А.*
- 1961 Скіфські сокири // Археологія. – Київ. – Т. 12. – С. 27–52.
- Кашуба М., Левицкий О.*
- 2009 По следам ранней гончарной сероглиняной керамики Восточно-Карпатского региона // Старожитності степового Причорномор'я і Криму: Матеріали конференції “Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я” (до 110-річчя з дня народження Б.М. Гракова). – Запоріжжя. – Т. 15. – С. 247–260.
- Крушельницька Л.І.*
- 1985 Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ.
- 1998 Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів.
- Кузнецова Т.М.*
- 2002 Зеркала Скифии VI–III века до н.э. – Москва. – Т. 1.
- 2010 Зеркала Скифии VI–III века до н.э. – Москва. – Т. 2.
- Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В.*
- 2003 Кургане поховання ранньоскіфського часу у верхів'ях Дністра // Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. – Krosno. – С. 531–546.
- Малеев Ю.Н.*
- 1991 Курган скифского времени у с. Мишковцы в бассейне р. Збруч // Курганы степной Скифии. – Киев. – С. 122–130.
- Малєєв Ю.*
- 2007 Зозулинці – курган ранньоскіфського часу на Дністрі // Записки НТШ. – Львів. – Т. 253. – С. 634–649.
- Медведская И.Н.*
- 1992 Периодизация скифской архаики и Древний Восток // Российская археология. – Москва. – № 3. – С. 86–107.
- Мелюкова А.И.*
- 1953 Памятники скифского времени на Среднем Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры. – Ленинград. – № 51. – С. 60–73.
- 1964 Вооружение скифов // Свод археологических источников. – Москва. – С. 1–4.
- Могилов О.*
- 2003 Деталі кінського спорядження у пам'ятках Західноподільської групи Скіфського часу // Археологія. – Київ. – № 2. – С. 74–83.
- 2008 Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – Київ–Кам'янець-Подільський.
- Ольговський С.А.*
- 1987 Бронзовий казан Реп'яховатої могили з Черкащини // Археологія. – Київ. – № 58. – С. 78–83.
- 1992 Походження дзеркал “ольвійського” типу // Археологія. – Київ. – № 3. – С. 14–21.
- Петренко В.Г.*
- 1978 Украшение Скифии VII–III вв. до н.э. // Свод Археологических Источников. – Москва. – С. 4–5.
- Полін С.В.*
- 1987 Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. – Київ. – № 59. – С. 17–36.

- 1996 Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. – Київ. – № 4. – С. 115–126.
- П'янков А.В.
- 2006 Комплекс кургана 7 могильника Чиплиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. – Ростов-на-Дону. – С. 27–33.
- Смирнова Г.И.
- 1968 Раскопки курганов у сел Круглик и Доляняны на Буковине // Археологический Сборник Эрмитажа. – Ленинград. – № 10. – С. 14–27.
- 1977 Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Доляняни, Новосілки, Білоусівці // Археологія. – Київ. – № 23. – С. 3–10.
- 1977а Курганный могильник раннескифского времени у села Доляняны // Археологический Сборник Эрмитажа. – Ленинград. – № 18. – С. 32–40.
- 1979 Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды Государственного Ордена Ленина Эрмитажа. – Ленинград. – № 20. – С. 37–67.
- 1993 Памятники Среднего Поднестров'я в хронологической схеме Раннескифской культуры // Российская археология. – Москва. – № 2. – С. 101–118.
- 1999 Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестров'я // Археологический сборник. – Санкт-Петербург. – № 34. – С. 44–57.
- Тереножкін О.
- 1965 Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі // Археологія. – № 19. – С. 22–35.
- Фиалко Е.Е.
- 2006 Об одном типе золотых украшений скифского времени (к вопросу об эволюции и происхождении) // Археологічний Літопис Лівобережної України. – Полтава. – № 1. – С. 61–73.
- Черненко Е.В.
- 1968 Скифский доспех. – Киев.
- 1981 Скифские лучники. – Киев.

Janusz KOWALSKI-BILOKRYLYY

CHRONOLOGIA GRUPY ZACHODNIOPODOLSKIEJ
SCYTYJSKIEGO KRĘGU KULTUROWEGO

The author of this article proposes periodization of Western-Podolian group of Scythian cultural circle. There 32 complexes of finds were identified. The artifacts, which contribute “something” into periodization of Western-Podolian group, were described severally. Thereafter, all the antiquities had been founded in determined complex were collated. There from absolute chronology was compiled. Thereafter, all the complexes were collated, from which three-way division was distinguished. The charter representing co-occurrence of determined artifacts seems not to contradict to author’s three-way division. The distinguished phases are characterized by complex of features, which are typical to particular phase.